

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

ALUSTATUD 1893. a.

VIHİK 94 ВЫПУСК

ОСНОВАНЫ в 1893 г.

I. SARV

RAHVAPÄRANE VÕRDLUS
KUI KÕNEKÄÄNU ERILIİK

TARTU 1960

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ALUSTATUD 1893. a. VIINIK 94 ВЫПУСК ОСНОВАНЫ в 1893 г.

I. SARV

RAHVAPÄRANE VÕRDLUS KUI KÕNEKÄÄNU ERILIIK

TARTU 1960

Redaktsioonikolleegium:

A. Kask, R. Kleis, E. Laugaste (vast. toimetaja), A. Päril, J. Silvet.

SISSEJUHATUS

Esimesed teadaolevad märkmed eesti vanasõnade ja kõnekäändude kohta ulatuvad tagasi 1587. aastasse, mil pandi kirja kaks eesti vanasõna¹. Meie vanasõnade ja kõnekäändude publitseerimisele asuti alles 17. sajandil, kusjuures avaldamiskohaks olid toleaeegsed grammatikaõpikud (Gösekeni², Hornungi³ ja Gutslaffi⁴ omad). Varasematest tähelepanekutest eestlaste väljendusviisi ning ka kõnekäändude kasutamise kohta räägivad A. W. Hupeli⁵, Chr. H. J. Schlegeli⁶ ja J. Altmanni⁷ vastavad märkused grammatikaõpikutes, reisimärkmetes jm. Huvipakkuvad on need märkused sellegi poolest, et nende autoriteks on inimesed, kes, tõsi küll, eesti keele idiomaatikat kas vähe või peaaegu üldse ei tundnud, kuid kellel oli olnud võimalusi kokku puutuda mitmete rahvaste elu-olu ning kõnepruukidega. See andis neile võimaluse nähtut-kuuldut võrrelda, kuigi nende põgusate muljete kõrvutamises ning nende põhjal otsuste tegemises võib olla palju subjektiivset, mõnikord aga lausa vildakatki.

Mis puutub varasematesse tähelepanekutesse eesti kõnekäändude alalt, siis on arvamused olnud siin enam-vähem ühesuunalised: kõnekäände on eestlastel rohkesti ning nad kasutavad neid tihti.

Meie kõnekäände ja vanasõnu (varasema traditsiooni kohaselt on neid ikka koos vaadeldud) on nimetatud paljude kõlavate ning nende sisulist väärtust iseloomustada püüdvate nimedega (vanahõbe, rahvatarkus, vanatarkus, kõnekeele õied, pärlid jms.).

¹ «Ajalooline Ajakiri» 1930, nr. 4. Ära toodud teoses A. Saareste, A. R. Cederberg, Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestusi 1524—1739, Tartu 1925—31, lk. 358.

² H. Göseken, *Manuductio ad Linguam Oesthonicam*, Reval 1660, (Sisaldab 74 vanasõna ja kõnekäändu).

³ J. Hornung, *Grammatica Esthonica*, Riga 1693.

⁴ J. Gutslaiff, *Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam*, Dorpati Livonorum 1648.

⁵ A. W. Hupel, *Ehstnische Sprachlehre*, Mitau 1818, lk. 140.

⁶ Chr. H. J. Schlegel, *Reisen in mehrere russische Gouvernements*, I—X, Meiningen 1819—34.

⁷ J. Altmann, *Beiträge zum Sprichwörter- und Räthselschatz der Ehsten*, Erman, Archiv XIV (1855), lk. 9.

Kõnekäände samuti kui vanasõnugi on meil kogutud rohkesti. Ainuüksi Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna kogud pakuvad selle kõrgelt hinnatud materjali kohta enam kui 170 000 numbrit. Ei tohi kahe silma vahele jääda, et kogumistöö kõnekäändude osas on siiski olnud ebaühtlane (üksikute rajoonide kaupa), mistõttu statistiline ülevaade oleks vähepakuv ning kajastaks tegelikku olukorda ebatäpselt. Ka tüpoloogilisest aspektist materjalile lähenedes leiaksime selle ebaühtlase olevat: esineb palju dubleerivat, kuid samas on üleskirjutused napid kõnekäänu paljude tüüpide, mõnikord isegi liikide osas. Kogumistöö juhuslikkus ning ebaühtlus on paljus tingitud materjalist enesest, kuna siin on saadud hoopis väiksema eduga kui rahvaluule teiste liikide osas rakendada küsitluskavasid, samuti ka ekspeditsioonilist kogumistööd. Ka kõige hoolsamini koostatud küsitluskava järgi kogumisel jääb alati oht ette öelda. Ideaalne on kõnekäändude kogumine teadliku kohapealse korrespondendi poolt, kes kõnekeelt ning kõnekäändude kohalikku repertuaari jälgides teeb vastavaid üleskirjutusi.

Meie kõnekäänu on rahvaluule teiste žanridega võrreldes paelunud uurijate tähelepanu hoopis vähem, mistõttu pole ikka veel rahuldavalt välja selgitatud eesti kõnekäändude põhilised liigidki. Oma osa on selles kahtlemata kõnekäändude uurimisega seotud küsimuste mitmepalgelisusel ning materjalil enesel, mille piirid on sageli hajuvad ja ebamäärased, kus rajajoon kõnekäänu ja folkloori teiste žanride vahel on voolav. Rahvaluule lühivormide publitseerimisel tekkinud vajadusest seda mitmekesist ja ulatuslikku materjali kuidagi ülevaatlikumaks teha, on teinud katseid kõnekäändude klassifitseerimiseks F. J. Wiedemann («Aus dem inneren und äusseren Leben der Esten», 1876) ja M. J. Eisen («Meie vanahõbe», 1913). Kuigi kummagi mainitud autori liigitusega ei saa kõiges nõustuda, pealegi on see nii ühel kui teisel poolik ning ebajärjekindel, eraldavad nad teistest kõnekäändudest kõige silmapaistvama rühma — võrdlusele ülesehitatud väljendid.

Kõnekäänu on sõnakunsti väikevorm, milles avaldub sisu ja vormi ühtsus. Sisu ja vormi dialektilise vastavuse ning seoste jälgimine on ka kõnekäändude uurimise põhialus.

Käesoleva töö eesmärgiks on kõnekäänu ühe liigi, rahvapäraste võrdluse jälgimine, kusjuures peatähelepanu on võrdluskujuliste kõnekäändude liigisisel klassifikatsioonil. Küsimuse jälgimisel on aluseks võrdlus kui kunstiline kujund.

Töö on teostatud peamiselt Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna käsikirjaliste kogude põhjal, on kasutatud ka TRÜ eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri käsikirjalist rahvaluulekogu (EKRK), osalt ka Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi murdeuurimisesektori materjale.

Originaaltekstide ortograafia on redigeeritud üksnes niivõrd, et teksti lugemine muutuks hõlpsamaks; murdepärasused on säilitatud. Interpunktatsioon on asetatud vastavalt kehtivatele normidele, välja arvatud seal, kus rõhutamise lubab interpunktiooni mitmesugust kasutamist. Foneetiline transkriptsioon on lihtsustatud.

* * *

Mis on võrdlus?

Võrdluseks nimetatakse kõnele kujukust ning ilmekust andvat kujundit-kaksliget, kus päristähendus (võrreldav) on kõrvutatud analoogiakujutelmaga (võrdlusalusega) kas võrdluse sõnade abil, käänete vahendusel või mõnel muul viisil. Võrdluse aluseks on kõigepealt kahe nähtuse lähendamine nende ühiste omaduste kõrvutamise teel⁸. Kahel omavahel võrreldaval nähtusel peab olema sarnaseid omadusi, kuid peale selle on neil veel erinevaid tunnuseid. Näit.: [*Ta on*] *terav kui ohakas*, [*Uni on*] *magus kui mesi*; [*Müts on*] *auke täis kui sõelapõhi* jne. Kahe omavahel võrreldava nähtuse sarnaste ja erinevate omaduste olemasolu lubab F. I. Buslajevil öelda võrdluse kohta, et see eeldab kahe nähtuse nii lähendamist kui ka vastandamist⁹. Viimane on aluseks just eitavatele võrdlustele. Buslajev peab võrdluse üheks vormiks parallelismi, kuid seda väites peab ta silmas vene rahvalauludele omast vastavat nähtust¹⁰. Oma iseloomult on see erinev eesti rahvalauludes esinevast parallelismist, mida võrdluse vormiks pidada ei saa.

Võrdluse ülesandeks on tundmatut selgitada ja seletada elamuslikult ning näitlikult tuntu kaudu või vähemtuntut täpsustada ja konkretiseerida. Võrdluse puhul toimub üleminek vahenditult kujutluselt analoogilisele nagu metafooriski, erinedes viimasest selle poolest, et võrdluses esineb analoogilise kujutluse (võrdlusaluse) kõrval ka põhikujutus (võrreldav)¹¹. Võrdlus ja metafoor on lähedased nähtused. Neil on ühiseid kokkupuutepunkte. Väide, nagu tekiksid metafoorid võrdluste lühenemise teel, on põhjendatud, kuid ühekiilgne. Samal ajal on olemas ka teine võimalus: võrdlus tekib metafoori baasil. Ning lõpuks

⁸ И. Астахов, Сравнение «Литературная учёба» 1941, № 1, lk. 86.

⁹ Ф. И. Буслаев, О преподавании отечественного языка, lk. 186.

¹⁰ Sealsamas, lk. 185.

¹¹ Osa kirjandusteadlasi peavad võrdlust troobi lihtsamaks liigiks (Л. И. Тимофеев, Теория литературы, lk. 208. Л. Тимофеев и Н. Венгров, Краткий словарь литературоведческих терминов, lk. 139); osa aga vaatleb võrdlust omaette nähtusena (Riesel, Abriss der deutschen Stilistik, lk. 162—164; Г. Л. Абрамович, Введение в литературоведение, lk. 152—154; Г. Н. Пospelов, Введение в литературоведение, lk. 38—40; К. Таев, Eesti kirjandus VII klassile, lk. 57, 59).

võivad nii metafoorid kui ka võrdlused tekkida iseseisvalt, üksteisest lahus¹². Et võrdluse ülesandeks on just piltlike kujutelmade tekitamine ning et võrdluse abil seotud sõnad annavad enamasti uue, s. o. ülekantud tähenduse (näit. *viilib kui vaske* — laiskleb, hoiab tööst kõrvale jne.), siis tuleb nõustuda nende kirjandusteadlastega, kes peavad võrdlust troobiks. Võrdlus on ikkagi kujund ning sellisena on tema tunnetuslik väärtus suur, mistõttu võrdlust kui kunstilist võtet on ulatuslikult kasutatud nii ilukirjanduses kui ka rahvaluules.

Võrdlusele ülesehitatud kõnekäändude populaarsuse põhjus seisab nende endi olemuses — piltlikkuses, konkreetsuses ja ilmekuses. On ju kõnekäändude kasutamise eelduseks soov öelda midagi konkreetset, ilmekalt ja kunstiliselt ning seetõttu on kõnekäändude endi kõige olulisemaks jooneks piltlikkus, mida sageli saavutatakse võrdluse kaudu. Just tänu võrdluse abil loodud kujutelmade elavusele ja tabavusele on suur osa võrdlustest, mida kasutab igapäevane kõnekeel, muutunud laialt tuntud kõnekäändudeks. Soovitud mõju on võrdluse kasutamisel seda suurem, mida karaktersem on valitud analoogiakujutelm või antitees, mida lühemalt, iseloomulikumalt ning tabavamalt on suudetud öelda võimalikult palju. Arvukate traditsiooniliste võrdlusaluste seast sobiva valimisel avaldab kõnekäänu kasutaja oma isiklikku suhtumist sellesse.

Eesti kõnekäändude üht suuremat liiki, mille põhiliseks poeetiliseks kujundusvõtteks on võrdlus, nimetame rahvapäraseks võrdluseks. Rahvapärase võrdluse üksikud alaliigid rühmituvad peamiselt ülesehituse ning võrdlussõnade järgi, mis on aluseks ka alaliikide nimetustele:

1. Otsesed võrdlused:
  - 1) *kui-* ja *nagu-*võrdlus,
  - 2) komparatsiooniga võrdlus,
  - 3) *ehk-* ja *või-* (*vai-*)võrdlus,
  - 4) *mis-*võrdlus,
  - 5) *et-*võrdlus,
  - 6) *kas või-*võrdlus,
  - 7) *väärt-*võrdlus.
2. Kaudsed võrdlused:
  - 1) *ki-* (*gi-*)võrdlus,
  - 2) *ka-* (*kah-*)võrdlus,
  - 3) lendsõnaline võrdlus.
3. Laiendatud võrdlused.

Peale esitatud võrdluse rühmade on olemas veelgi võimalusi võrdluse väljendamiseks. Nii võib võrdlust väljendada oleva

¹² Võrdluse ja metafoori suhetest E. Riesel, Abriss, lk. 162—164; E. Т. Черкасова, О метафорическом употреблении слов; Ю. Л. Лясота, Роль метафорических слов и выражений в развитии словарного состава языка.

käände ning *viisil*, *kombel* jt. sõnade abil. Kõnekäändudes pole need väljendusvõimalused aga osutunud niivõrd populaarseks, et oleksid omaette kõnekäändude rühma moodustanud. Oleva käändega väljendatud võrdlus ei ole eesti kõnekäändudele üldse omane. *kombel*-sõnaga võrdlus on produktiivne Kreutzwaldi teostes, kuid see põhineb kesk-eesti rahvakeele traditsioonil. Ei saa siiski öelda, et traditsiooniliste kõnekäändude moodustamisel see väljendusvõimalus oleks kuigi produktiivne. Vähemalt üleskirjutused ei paku selliseks oletuseks mingit tuge. Teised sõnad (*moodi*, *viisil* jt.) on kõnekäändude seisukohalt võrdluse moodustamisel veelgi ebaolulisemad. ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimel. Kirjandusmuuseumi rahvaluuleosakonna materjalid ei paku selliste rahvapäraste võrdluste kohta materjali.

I

A. OTSESED VÕRDLUSED

I. *kui-* ja *nagu*-võrdlus

Käib kui (~nagu) külm puid pidi

1. ULEVAADE VÕRDLUSSÕNADE ESINEMUSEST

Võrdlussõnana esinevad rahvapärases võrdluses kõige tavalisemalt sidesõnad *kui* ja *nagu* nende mitmesugusel häälikulisel kujul ning mitmesugustes kombinatsioonides koos rõhutavate sõnadega. Sisulist vahet rahvapärases võrdluses *kui* ja *nagu* vahel ei tehta. Ühe või teise eelistamine sõltub enamasti kõneleja maitsest, oluliselt ka kohalikust traditsioonist, näit. eL *nigu*), mõnikord koguni alliteratsioonist. Koos võrdlussõnadega esinevad sageli mitmed rõhutavad sõnad (*nii, üks, üits, just ~ jüst, nõnda ~ ninna ~ ninda, otse, õkva* jt.), mis aitavad väljendatavat mõtet soovitud suunas esile tõsta. Sellest kirjutavad ka rahvaluulekogujad: «Üht asja, kui seda väga elavaks tehetakse teha, siis ütleb rääkija eriti sõnu: *ta on kui ... , õkva kui ... , nii kui ... , väga kui ...*» (E 4080 < Oudova < Plv).

kui üks, nagu (nigu) üks

Kõver ku i't s [= *kui üks*] *ee* (ERA II 180, 81 < Krk); *Vahutab kui üks seep* (H III 23, 828 < Vig); *Roomab kui üks kuradi ués* (ERA II 140, 510 < Vän); *Sa olet küll nigu üits laiskvorst* (RKM II 84, 534 < Ote).

Sõnaühendis *kui üks* (*kui üits, nagu üks*) on sõna *üks* puhul tegemist rõhutava sõnaga, mille ülesandeks on öeldavat mõtet koondada ja intensiivistada. Rõhutava sõnana esineb *üks* (*üits*) alati võrdlussõna järel ning võib foneetiliselt viimasega liituda. Samas funktsioonis nagu rahvapärases võrdluseski esineb *üks* kõnekeeles tihti. Ilmselt pole siin, nagu mõnikord arvatakse, tegemist germanismiga. Sõna *üks* rõhutavale ülesandele kõnekäändudes viitab asjaolu, et teda sageli kasutatakse sel juhul, kui öeldava mõtte rõhutamise eesmärgil võrreldav samastatakse võrd-

lusalusega komparatiivse sidesõna ärajätmise teel, näit.: *Om üits rokaoinas* — rāpase inimese kohta; *Om kah üits tuuletallaja* — kes midagi kasulikku ei tee (RKM II 84, 502 < Ote).

just kui (just nagu)

Samasugust rõhutavat funktsiooni kannab ka sõna *just*, mis seisab alati võrdlussõna ees. Sõnaühend *just kui* võib esineda mitmesugusel kujul: *just kui*, *just kut*, *jüst kut*, *justku*, *jusku*¹³, näit.: *Just kui vana viis kopikat* — alati nähtaval (H II 46, 572 < Kad); *Kena just kut ennejaanibene maasikas* (ERA II 201, 138 < Krj); *Jüst kut kass katsuks kápaga tulist pudru* (ERA II 265, 267 < Rei); *Lähteb jusku leppäse riegä* (ERA II 167, 204 < Kuu); *Jusku rebäne vahib obese mokka* (H II 27, 919 < Kod); *Sitke jusku petra liha* (ERA II 167, 202 < Kuu).

Rõhutav sõna *just* võib esineda kõnekäändudes ka võrdleva sidesõna *nagu* ees: *Ta on just nagu imetegu* (RKM II 84, 597 < Trt).

õkva kui (~nigu)

Esineb eL alal. Näit. *Ta peni om õkva kui inemise miil* — tark (RKM II 84, 511 < Ote); *Ta om õkva kui lastu vares* (RKM II, 84, 479 < Ote); *Ta õkva nigu leibä kast* — käib tihti edasi-tagasi (RKM II 84, 534 < Ote). Mõnikord võib sõnaühendile *õkva kui* (*nigu*) liituda veel sõna *üks* (*üits*), kusjuures rõhk, mis sel juhul on eriti intensiivne, asub sõnal *õkva*, näit.: *Ta om õkva nigu üits tagjas mul küllen* (RKM II 84, 593 < Ote).

otse kui

Näit.: Mehe sugulased naese sugulaste vastu arvatakse vanarahva üteluse järele *otsego* [=otse kui] *tõpra rasvaga kapsad olevat*, s. o. alamad, sest kapsaid ei keedeta ilmaski tõpra rasvaga (EKS 4° 3, 304 < Hel); «... jampsis kange vallo pärrast *otsego pöörane*» (Kreutzwald, RR, 22). Fr. R. Kreutzwaldil on *otsekui* ~ *otsego* eriti produktiivne. *Elavad teine teisega otsegu ühe sargi ses ja ühe mütsi all* (Wiedemann, IÄLE, 251).

nõnda kui

Rõhutava sõna funktsioonis võib *nõnda* esineda mitmesugusel kujul (*nõnda*, *ninda*, *nõnna* jne.) ning võib vahel olla liitunud ka võrdlussõnaga (viimast asjaolu tõestavad nii üleskirjutused kui ka kõnekeeles jälgimine). Näit.: *Vili tuleb ninda ku pilli-*

¹³ Võrdlussõna ja rõhutavate sõnade kokku- ja lahkukirjutamine antakse siin sel viisil, nagu see esineb originaalis.

roog (ERA II 206, 409 < Saa); *Koveras nindägü piibu süsi* (H II 56, 1059 < Kuu); *Loomad nindägü pudru silmäs* (H II 40, 731 < Kuu).

Säärane rõhutav sõna esineb mõnikord otseselt selle sõna ees, mida tahetakse võrrelda ning esile tõsta, näit.: *Ma olen nõnna vagane kui vits vees* (H III 8, 839 < Pal).

nii kui

Kõige tavalisem ning sagedasem rõhutav sõna on *nii*, mis võib liituda võrdleva sidesõnaga *kui* ning anda uue sõna, liit-sidesõna *nigu* ~ *nagu*. Üleminekuvorme *kui* ja *nigu* vahel pakuvad eriti rohkesti eL materjalid. Näit.: *Nii kui tuli takkus* (ERA II 254, 56 < Käi); *Ühte moodi nii kui ühe vitsaga löödud* (H III 8, 596/7 < Pal); *Võta nii kui vanast võlast* (ERA II 208, 465 < Trv); *Ta tuli niigui välk selgest taivast* (Ojansuu, *Estonica* I 155 < Rõu); *Vihma tuleb niigu uavarrest* (ERA II 42, 121 < KJn); *Tühi nigu' sandi kott inne kerkohe minekit* (ERA II 252, 96 < Se).

Arengutee *kui* ja *nigu* vahel oleks järgmine: *nii kui* > *nii-kui* > *niigu* > *nigu*. Mujal üldistunud vorm *nagu* on ilmselt tekkinud sõnaühendist *naa kui* > *nagu* (sõnu *naa* ja *nii* võiks vaadelda paralleelsete sõnadena¹⁴) vrd. lauses: *Ta on naa [= nii] imelik inimene*). Mitmed Noarootsi näited annavad sõnas *nagu* pika *a*, näit.: *Piinab naagu täi krae vahel* (ERA II 187, 177 < Noa); *See mees naagu taku tort* (ERA II 187, 175 < Noa). *naa* esineb *nii* tähenduses ka et-võrdlustes¹⁵.

eL on üldine *nigu*, kuid Rõuges ja Helmes võib kohata vormi *nago*, näit.: *Tühi nago seppa lõõts* (ERA II 26, 407 < Rõu); *Kräuksub nago määrмата vanger* (E 19542 < Rõu); *Temal on suu lai nago alt hamme rüpp* (ERA II 198, 417 < Hel);

Läänepoolses Eestis esineb mõnikord ka *nägu* (= *nagu*), näit.: *Sii(n) nägu vana viis kopikut; nägu vana viieline* — kindlasti kohal (ERA II 295, 140 < Hää).

kui ja *nagu* esinemus on täiesti paralleelne. Seda tõestavad ka üleskirjutused (nii samade kõnekäändude ülestähendused kui ka samade võrdlussõnade paralleelne esinemus samal alal), näit.: *Kardab kui tuld* (ERA II 183, 557 < JMd) — *Kardab nagu tuld* (ERA II 118, 418 < Jõh); *Kraaksuub nagu vares* (RKM II 9, 325 < Rap) — *Vaagub kui vares* (H III 18, 13 < Koe); *Tugev nagu karu* (ERA II 118, 418 < Jõh) — *Tugev kui karu* (ERA II 183, 557 < JMd); *Kirju nagu rähn* (H III 20, 474 < Vil) — *Kirju ku rähn* (E 1395 < Trv). Toodud näidetes esineb *nagu* täiesti samasuguse võrdleva sidesõnana *nagu kui*. *nagu*-võrdlus võib omada omakorda rõhutavaid sõnu, millest eriti populaarsed on *just* (*jüst*), *õkva*, *üits* (*üks*), näit.: *Sa sööd just*

¹⁴ A. Saareste, Väike eesti murdeatlas, lk. 64.

¹⁵ Vt. lk. 31–32.

nagu hagerik (H II 54, 263 < Kuu); *Vanamoor just nagu va känd, ei sure sõge ära* (H II 54, 250 < Kuu).

Ka *nii* võib esineda koos sidesõnaga *nigu*, pealegi veel viimase sellise vormi puhul, kus üleskirjutaja on tajunud pikka *i*-d: *Heitü nii rängäste, niigu oles külm vesi kaala kallat* (H II 63, 414 < Vas < Se). Siin aitab *nii* jälle rõhutada võrreldavat, kuna *nigu* esineb tavalise võrdleva sidesõna funktsioonis ega sisalda endas rohkem rõhutavat tähendust kui sidesõna *kui* samas asendis.

Paljudel juhtudel esineb rahvapärastes võrdlustes võrdlusesõnana *ku*, mis on ilmselt lühenenud kuju sõnast *kui* (*kui* > *ku*), näit.: *Selge ku päiv* (H II 51, 502 < Rõu); *Rummal ku lammas* (H II 52, 501 < Rõu); *Silma ku poogne* (E 1395 < Trv); *Juusse ku pulst* (H II 49, 40 < Trv); *Vesine ku lõrts* (E 1398 < Trv). Selline lühenemine on omane eriti kiirele kõnele, mille puhul kasutatakse tihti ka elliptilist lauset, nagu toodud näideteski esineb. Seesugune lühenenud võrdlusesõna võib liituda koguni võrreldavaga. Seegi on omane tihti just kiirele kõnele. Näit.: *Puder kiisgu porras; kiisgu mulises* (H II 25, 198 < Hel).

Kõnekäändudes võib kohata ka kuluvorme sõnast *nagu*, näit.: *Na (nagu) uba keevas katlas* — hädas (ERA II 29, 673 < Kei) *Kõba rusikas n a a suure nuijaga paneb pähä* (Mar).

Saartel on üldiselt esineva *kui* asemel *kut* (*kud*): *Kääd kut sea jalad*; *Kael kut saapa säär* (ERA II 276, 498 < Krj); *Seisab kut sammas* (ERA II 42, 257 < Krj); *Nõndasamma kut ane selgas vesi* (ERA II 187, 693 < Pöi); *Magus kud mesi*; *Valge kud luik* (H II 47, 302 < Kaa). Võrdleva sidesõnana esineb nii Saaremaal *kui* ka Hiiumaal vorme *nat* ja *nagut*, kus ilmselt on tegemist rõhutava sõna *naa* liitumisega võrdleva sidesõnaga. Näit.: *No seal sa oled ju nagut ema süles* (ERA II 187, 683 < Pöi); *Suu ees nagut sula voi* (ERA II 187, 693 < Pöi); *Pikk ja peene nat piibunõõlas* (RKM II 84, 525 < Phl); *Päiges nat leiges* — päike nagu kaalikas (RKM II 84, 543 < Phl). *nat* ja *nagut* võivad esineda ka Läänemaal, näit.: *Ta niriseb nat va ida tuul!* (H II 41, 151 < Rid).

Setus võib kohata sageli *kui* tähenduses esinemust *ko*, näit.: *Muna targõp ko kana* (RKM II 30, 103 < Se).

Rõhutavate sõnade *just*, *nii*, *üks*, *õkva*, *otse* jt. kõrval esineb rahvapärases võrdluses tihti selliseid kõneleja suhtumist märkivaid sõnu nagu *va* (= *vana*), *vana*, *igavene*, *kuradi* jt., mis tavaliselt märgivad halvustavat suhtumist võrreldavasse, näit.: *Olet kah nigu va memm* — öeldakse mehele, keda tahetakse solvata tema saamatuse, liigse halemeelsuse vms. pärast (RKM II 84, 528 < Ote). *Keks nigu va varblane* (RMK II 84, 480 < Ote); *No see om küll kui va rongama* — naise kohta, kes ei hooli oma lastest (RKM II 84, 481 < Ote).

2. KUI- JA NAGU-VÖRDLUSE ÜLESEHITUSEST

Nominaalne võrdlusalus. Iseloomustades vanasõnade ja kõnekäändude väljendusviisi, võrdleb M. Gorki nende kokkusurutud ja mõjuvat sõnastust rusikasse surutud sõrmedega ¹⁶.

Rahvaluule lühivormide sõnastuslikku külge iseloomustab kondenseeritus. Kõnekäänu, sealhulgas ka rahvapärase võrdluse kohta maksab see eriti. Seetõttu on ära jäetud kõik üleliigne, ilma milleta saab läbi, mida tingimata pole tarvis sisu esiletoomiseks. Sõnaline liigliha võiks soovitud mõju ainult lahjendada ja segada, samal ajal raskendaks ka väljendi säilimist mälus. Viimane on üheks oluliseks eelduseks väljendi muutumisel traditsiooniliseks. Need asjaolud määravad ühelt poolt sõnade valiku kõnekäänus, teiselt poolt aga kõnekäänu süntaktilise ülesehituse. Selliste nõuete raamides on rahvapärase võrdluse ülesehituseks siiski üsna mitmekesiseid võimalusi, mis leiavad ka praktiliselt kasutamist. Nii võib rääkida tervest reast ülesehituse tüüpidest rahvapäraste võrdluste *kui-* ja *nagu-*võrdluse alaliigis.

1. *kui-* ja *nagu-*võrdluse ülesehituse I tüüp (omaduse ja tegevuse võrdlemine) oleks süntaktilisest seisukohast vaadatuna järgmine:

alus	öeldis	võrdlussõna	võrdlusalus
<i>Ta</i>	<i>on tugev</i>	<i>kui</i>	<i>karu</i>
<i>Süda</i>	<i>väriseb</i>	<i>kui</i>	<i>tallesaba</i>
<i>[Jutt]</i>	<i>läks</i>	<i>kui</i>	<i>kulutuli</i>

Enamik üleskirjutustest ja tähelepanekud rahva igapäevase kõne kohta aga räägivad, et dialoogis kasutatakse siinkohal elliptilist lauset: enamasti on ära jäetud nii alus kui ka öeldise verbaalne osa (käändsõnalise öeldise puhul). Näit.: *Kaob nagu kerisele* (E, StK 11, 12 < Rap); *Kaob laiali nagu piibu suits — õnne või jutu kohta* (H III 28, 202 < Vil); *Haiseb just nagu va pukk Laaritsa päeva aegus* (H II 54, 247 < Kuu); *Sajab nagu oavarrest* (ERA II 118, 418 < Jõh); *Saab näha nagu vana hõbedat* (H II 46, 572 < Kad); *Võtab kui tõrre põhjast* (ERA II 187, 171 < Noa); *Oia nii kui silma pähe* (ERA II 276, 525 < Krj); *Nüid kaldas ku pangige, joosk ku oa varrest; joosk ku lamba hännast* (ERA II 180, 85 < Krk); *Tuleb kui 40 numbre niiti* (ERA II 202, 495 < Pst); *Seisab ku puu nui* (H IV 8, 204 < Trv); *Ootab kui uutseaega* (ERM 51, 17 < Puh); *Astun sisse nigu viis miist (meest)* (ERA II 59, 177 < Nõo); *Hoiab kui silma tera* (E 63913 < Lai); *Süü ku vanast võlast* (H IV 8, 871 < Rõu); *Hais kui äädika pütt* (ERA II 278, 562 < Se); *Sirge kui osi* (ERA II 118, 418 < Jõh); *Pikk nagu õngeritv* (ERA II 183, 551 < JMd); *Täis nagu pump* (ERA II 187, 173 < Noa);

¹⁶ M. Gorki. Kirjandusest. lk. 234.

Viha kui sapp (H III 18, 474 < Vig); *Suur ku kopel* (E 1396 < Trv); *Apu kui taar* (H II 56, 614 < Vön); *Haigõ ku saks* (H II 51 < Rõu).

Kõnekeelt (eriti dialoogi) jälgides tundub selliste äärmiselt elliptiliste lausete olemasolu täiesti õigustatuna, kuna arusamine ei nõua rohkem sõnu ega pikemat seletamist. Siin näeme üksteise mõistmist n. ö. poole sõna pealt. Puuduv osa lausest peitub situatsioonis, milles selliseid väljendeid kasutatakse, tihti ka kaasvestleja-poolses jutus.

Kooligrammatika normide seisukohalt ei hakata korralikku lauset konstrueerima ka siis, kui on vajadus väljenduda kiiresti, mõjusalt. Eriti maksab see afektiivse kõne korral. Kiire ja afektiivse kõne puhul poleks nagu aega pikemalt väljenduda¹⁷, poleks ka nagu aega otsida pikemaid ja keerukamaid fraase, vaid pöörduktakse traditsiooniliste tihendatud sõnastusega lühikeste ning löögijõuliste väljendite poole. Üheks teguriks paljude kõnekäändude kui traditsiooniliste väljendite elliptilisuse väljakujunemisel on ilmselt nende kulumine aja jooksul.

Üleskirjutused rahvapärase võrdluse vaadeldava ülesehitustüübi raamides on enamasti elliptilised¹⁸. Ainult vähestel juhtudel esineb siin alus, mis enamasti on väljendatud asesõnaga. Näit.: *Ta hoidis teda kui oma last* (E 63940 < Trt); *Ta ol' nii otsan nigu luu ja nahk* (RKM II 84, 510 < Ote); *Ta jutt om välän lõimest ja koest* (H I 6, 587 < Vas) jt. Lühiduse taotlus võib minna isegi nii kaugele, et jäetakse ära võrdlev sidesõna. Võrreldav liitub võrdlusalusega ning tekib liitsõna, näit.: *Sa olet üits muld rumal inemine* (ERA II 180, 296 < Ote); s. o. rumal kui muld; *Ta om üits mudalaisk (porilaisk) inemine* (RKM II 84, 541 < Ote). Samasugust arenguteed võib näha ka väljendi *laiskvorst* juures: *Küll see on laisk kui vorst* (ERA II 172, 310 < JMd). Liitsõnaline võrdlus (*muld-rumal, mudalaisk, porilaisk, pigimust* jt.) täidab sageli epiteedi funktsiooni.

2. Ülesehitustüüp *Mees kui mürakas*.

kui- ja *nagu-*võrdluse ülesehituse teine tüüp on kolmeosaline: *Mees* (võrreldav) *kui* (võrdlussõna) *mürakas* (võrdlusalus). Rahvapärasele võrdlusele on reeglina omane teatud mõttes ühekülsus; võrreldavaid objekte iseloomustades võtab ta vaatluse alla ainult ühe külje sellest, kuid tõstab viimase kui karakterse esile ning iseloomustab kogu objekti selle kaudu. *kui-* ja *nagu-*võrdluse vaadeldavas ülesehituse tüübis on tegemist väliselt kogu

¹⁷ Muutustest afektiivses kõnes nii sõnade kui ka fraseoloogiliste ühendite valiku osas, samuti teistest muutustest võrreldes intellektuaalse kõnega vt. A. Saareste, Tundmused tegurina keelearengus, «Eesti Keel» 1927, lk. 164–166; samuti H. Sperber, Über den Affekt als Ursache der Sprachveränderungen.

¹⁸ Mõnikord võib see olla tingitud ka üleskirjutajast ega tarvitse alati kajastada tegelikku olukorda kõnekeeles.

objekti võrdlemisega. Tegelikult on aga võrdlusalus ikkagi valitud selliselt, et kogu objekt iseloomustatakse ühe külje kaudu. Iseloomulik on siin öeldise (verbaalse osa) puudumine. Võrreldav on väljendatud alati nimisõnaga. Sellise ülesehitusega rahvapärast võrdlust on kasutatud inimese, tema kehaosade, looduse objektide, ka abstraktsete mõistete karakteriseerimisel. Näit.: *Õnne kui tõrva* (ERA II 118, 115 < Lai); *Nina nagu hapukurk* (ERA II 167, 130 < Koe); *Temal raha kui raba* (H II 49, 33 < Trv); *Nina nagu nagi* (E StK 11, 10 < Rap); *Miis kui putsai*¹⁹ (H II 52, 16 < Kan); *Käe nigu tsia jala* (ERA II 262, 263 < Ráp); *Pea kui heina saad*; *Kõrvad kui kobrulehed*; *Silmad kui vaese mehe silgukarbid*; *Nina kui Nissi kiriku torn*; *Suu kui Peipsi järv*; *Hambad kui riha pulgad*; *Kael kui riha vars*; *Keha kui ao vihk*; *Käed kui käia vändad*; *Jalad kui rangi roomad*; *Sõrmed kui rätsepa käärid*; *Küüned kui kullil*; *Varbad kui puu jumbid* (ERA II 147, 468 < Rap < Mar) *Supp nagu surnupesu vesi* (ERA II 134, 63 < Saa).

Võrreldav pole siin lähemalt määratud, kuigi see on väljendatud nimisõnaga. Konkreetseuse ja ka ilmekuse annab väljendile ikkagi võrdlusalus, mis võib olla nii ühe- kui ka mitmesõnaline. Sellise ülesehitusega on paljud loetlevalt antud iseloomustused kehaosadele: *Kaal kui niit*, *nõna kõvvõr kui vinne kannipuu*, *silmä' kui pooli'*, *kõrva' kui pini'*, *pää kui pähkme koorõkõnõ* (ERA II 190, 459/60 < Se)²⁰. Selline karakteristika kannab ikka humoristlikku või iroonilist tooni. Mõnedes kommentaarides on seesuguste väljendite juurde märgitud, et neid on kasutatud laste nõokamiseks (ERA II 169, 73 < Vän; ERA II 199, 339/40 < Sim).

3. Ülesehitustüüp *Jalad kõverad kui rangipuud*.

kui- ja nagu-võrdluse ülesehituse II tüübile on lähedane III tüüp, kus võrreldav on lähemalt määratud. Näit.: Soe tuba nagu pott (ERA II 118, 231 < Jöh); *Raamat lagund kui kapsas* (ERA II 183, 550 < JMd); *Suu lahti nagu vihmaootajal teist-kolmat päeva* (E 73848 < HMd); *Palja peaga nagu kanavaras* (ERA II 187, 169 < Noa); *Nina peas kui rootsi vikat* (ERA II 137, 198 < Kaa); *Kõht täis kui vaese mehe ait* [= kõht tühi] (RKM II 40, 191 < Hää); *Kõht täis nagu rikka mehe ait* (EKS 4° 1, 194 < VNg); *Keskelt peenike kui sipelgas* (ERA II 202, 485 < Pst); *Jalad kõverad kui rangi puud* (ERA II 169, 26 < Vän); *Pisike mees kui rakk* (H III 8, 497 < Pal); *Noor noorik ku ein* (H II 55, 224 < Trv); *Kõht täis nagu ani pugu odrä teri* (H III 20, 471 < Vil); *Hea meel, just kui kõrvust tõstetakse* (H II 49, 812 < Plt); *Suure silmä', nigu pooli' pääh* (H I 6, 733 < Vas); *Suur kõtt iih kui presidendil* (ERA II 252,

¹⁹ putsai = sulg; siin aga peab kogu väljend tähendama enesekiitmist.

²⁰ Vt. lähemalt lk. 48—50.

101 < Se); *Kõtt tä ü s ku uma imä ristketsi aigo* (ERA II 252, 195 < Se).

Ülesehituse vaadeldav tüüp on ühelt poolt lähedane I tüübile (omaduse võrdlusele). Teda eraldab sellest ainult öeldise verbaalse osa puudumine, teiselt poolt on ta väga lähedalt seotud II tüübiga, erinedes viimasest lähemalt määratud võrreldava poollest. Üleskirjutuste seas esineb ka vahepealseid vorme (kuigi mitte eriti arvukalt), mis tegelikult võiksid kuuluda I tüüpi. Näit.: *Kõtt om täis kui oma emä pulma aigu* (H II 44, 679 < Ote); *Kõht on täis kui trumm*; *Kõht on täis kui põis* (ERA II 187, 171 < Noa); *Kõht on ies ku teene talu* (H III 14, 509 < Vil); *Kõtt ehen ku vesi vill'* (H IV 8, 205 < Trv); *Se neuu on klaari nāuga kui õun* (H III 15, 81 < Pal). Öeldise verbaalse osa asukohta lauses ning sõnajärjekorda silmas pidades kuuluks III tüüpi näide: *Temal on suu lai nago alt hamme rüpp* (ERA II 198, 417 < Hel).

Suur osa üleskirjutustest on sellised, kus puudub öeldise verbaalne osa. *kui-* ja *nagu-*võrdluse ülesehituse III tüüp on esine-muse sagedust silmas pidades kõnekäändudes populaarne.

4. Määramata võrreldav. Ülesehitustüüp *Nagu uba keevas katlas*.

IV tüübi *kui-* ja *nagu-*võrdluse ülesehitusest moodustavad määramata võrreldavaga võrdlused-kõnekäänud. Võrreldav ei kuulu vaadeldava tüübi rahvapärastes võrdlustes kõnekäänu traditsioonilisse ossa. Seetõttu võib see kas päris ära jääda või on sellele vaid viidatud. Võrreldav peab peituma kas lähemas või kaugemas kontekstis (mida üleskirjutustes tavaliselt pole ära toodud), kaasvestleja poolses jutus (kui tegemist on säärase kõnekäänu kasutamisega dialoogis) või koguni situatsioonis enes-es, mille puhul sellist kõnekäändu kasutatakse. Näit.: *Ta ol' üits väega (h)alb ja salalik inemine, õkva nigu uss, ~ madu* (RKM II 84, 489 < Ote). Suurem osa üleskirjutustest vaadeldava ülesehitusega rahvapärastest võrdlustest on võrreldava^{ta}, näit.: *Nagu rusikas silma kulmu* (H III 18, 16 < Koe); *Nagu koolja pesu vesi* (H II 47, 301 < Kaa); *Justkut ane silmavesi* — lahja piim (ERA II 276, 501 < Krj); *Just ku mõni imetegu* (ERA II 146, 493 < Saa); *Just ku urriluu, kiiberkints* — kõhn, kuivetonud (ERA II 180, 81 < Krk); *Nii kui karuohaka nupp* (H II 27, 612 < Pal); *Kui hopman — uhke ja priske* (ERA II 278, 522 < Se).

Mõnikord on võrreldav väljendatud ka asesõnaga (ta, sa, need, see jt.), kuid seegi ei ütle palju võrreldava kohta, mis saab selguse alles traditsioonilise võrdlusaluse kaudu. Näit.: *Neid on nagu kirjuid koeri* (ERA II 167, 190 < Kuu); *See om kui käsikannel* — kiitus kuuleka kohta (H, Gr. Qu. 312 < Pst); *Temä om üttelugu ku tulekahju kistutaja* — iga töö man paki-line (H IV 8, 205 < Trv); *See om ku takis küllen* (H II 49, 34 < Trv); *Ti mä om kui pind silmäh* (ERA II 252, 97 < Se);

T ä l omma' nigu' nõgõsõ' hammõ all (ERA II 252, 98 < Se). Selliste võrdlustega püütakse vahel esile tõsta võrreldava suhteid kõnekäänu kasutaja endaga, näit.: *Ta om mul nagu risu silmas* (H III 6, 282 < Trv); *Tem ä om mul kui siip silmäh* (ERA II 252, 97 < Se); *Ta om mul õkva kui tai krae vahel* — tüütu inimese, ebameeldiva ülesande kohta (RKM II 84, 491 < Ote).

Enamik üleskirjutusi kui- ja nagu-võrdluse IV tüübist on sellised, kus puudub nii alus kui ka öeldise tegusõnaline osa. Mõnel määral on elliptilisus tingitud ka üleskirjutajast, kes on üles märkinud ainult kindlalt traditsioonilise osa väljendist, kuid samas kajastavad needki üleskirjutused rahvapärase võrdluse ülesehituse sellise tüübi olemasolu ning tegelikku olukorda kõnekeeles. Viimast kinnitavad needki harva esinevad üleskirjutused, kus esineb asesõnaga väljendatud alus. Pearõhk on asetatud siingi võrdlusalusele, mis on traditsiooniline. Reageerimisena ühele või teisele nähtusele kasutatakse kõnekeeles sageli just sellist lühikest võrdlust, mis koosneb vaid võrdlussõnast ja võrdlusalusest.

Verbaalne võrdlusalus. Võrreldavat silmas pidades on *kui-* ja *nagu-*võrdluse tüübile lähedased mitmed verbaalse võrdlusalusega kõnekäänud. Väljendusvõimalusi on ka siin mitmesuguseid. Tegemist on seesugustes kõnekäändudes enamasti inimese tegevuse, harvem loodusnähtuste vms. iseloomustamisega. See tõttu on nendes võrdlustes keskne koht *t e g u s õ n a l*. Võttes arvesse nii võrreldavat kui ka väljendi keskse sõna (verbi) asukohta lauses ning samas ka verbi vorme, võib verbaalse võrdlusalusega traditsiooniliste väljendite ülesehituses eraldada mitut tüüpi.

5. Ülesehitustüüp *Nagu varju mõõdab*.

kui- ja *nagu-*võrdluse ülesehituse V tüüpi kuuluvad sellised väljendid, kus olulise osa võrdlusalusest moodustab verbaalses vormis esinev tegusõna. Iseloomulik on siin öeldise puudumine võrreldavas. Sageli puudub ka alus, näit.: *Just nagu otsa otsib* — käib asjata ringi, otsib tüli ilma põhjuseta (H II 46, 581 < Kad); *Kui maast lõüse* (ERA II 278, 550 < Se); *Kui sutt murd* — laimas tõist inemist (ERA II 278, 563 < Se); *Kui virpi vida* — lätt mitu kõrd risti üle tii (ERA II 278, 560 < Se); *kui kalendrit tege* — kaes taiva poole ja mõtlõs (ERA II 278, 558 < Se); *Kui latsi mähk* (ERA II 278, 553 < Se). Väga harva esineb üleskirjutustes sellise ülesehitustüübi puhul *a l u s*, mis on väljendatud ikka isikulise asesõnaga: *Sa nagu küünalt kastad*. (ERA II 150, 20 < Nõo); *Ta ku varjo mõõt* (H II 64, 628 < Räp). Siingi on võrreldav määramata nagu eelmises tüübiski. Sellise ülesehitusega väljendeid kasutatakse analoogilises olukorras eelmisele tüübile. Siingi võib võrreldav peituda lähemas või kaugemas kontekstis, näit.: *Küll on õrjetu vana inimene, just kui va käsikivi nurgas järiseb* (H II 27, 318 < Pal).

V tüübi kõige iseloomulikumaks tunnuseks on öeldise verbaalse osa esinemine väljendi lõpus, millega taotletakse rõhu viimist olulisele sõnale. Teksti üleskirjutusi on selle tüübi kohta kõige rohkem Lõuna-Eestist, eriti Setust.

6. Ülesehitustüüp. *Nagu koer läheb karja.*

Võrreldava olukorra poolest on VI tüüp täiesti paralleelne eelmisega. Võrdlusaluseks on siin aga pikem fraas, mis koosneb vähemalt neljast sõnast (koos võrdlussõnaga). Sõnajärjekord on traditsiooniline: verb seisab alati kolmandal kohal (kui võtta arvesse ka võrdlussõna). Näit.: *Nagu koer läheb karja* — teeb vastumeelselt (H II 46, 578 < Kad); *Nagu soolvett viskab vastu silmi* — kange külm tuul (H II 46, 564 < Kad); *Nagu siga söeb soolaga ube* — ei oska eesti keelt kõnelda (ERA II 167, 345 < Kos); *Nagu pime kana leiab odra iva* (E, StK 11, 3 < Rap); *Just nagu (h)ani (h)aub üht muna*, *Just nagu kana istub tühä pesä peäl* (RKM II 21, 413 < Vig); *Nii kui siga näeb aastas kaks korda kuud* (ERA II 208, 456 < Trv); *Okva kui parm pirisas kõrva veeren* — tüütaja kohta (RKM II 84, 492 < Ote).

Nagu eelmises tüübis, nii võib siingi võrreldav olla väljendatud asesõnaga, kuna öeldis esineb võrdlusaluses, näit.: *Sa okva kui kana kaagutat egä muna man* — kes iga väiksema töö juures liiga palju räägib (RKM II 84, 477 < Ote). *Ta ku pimme pini hauk musta kandu* (H II 64, 630 < Ráp).

Mõned üksikud näited räägivad sellest, et öeldis võib võrdlusaluses seista ka otse võrdlussõna järel, kuigi see käesolevale tüübile üldiselt omane ei ole. Näit.: *Nagu peksaks keeru puu sisse vaia* — teeb midagi vastutahtmist (E, StK 30, 108 < Emm). Ilmselt on toodud näide ühenduses võrdluse sellise väljendusviisiga, kus esineb ka võrreldav (tüüp I ja tüüp VII-b), näit.: *Juusk, nigu olõs sula hõpõ sukkõ seeh* (ERA II 252, 98 < Se).

7. nud- ja tud-kesksõna verbaalses võrdlusaluses. Ülesehitustüüp *Nagu ühe vitsaga lõõdud*.

Paralleelne V ja VI tüübile on *kui-* ja *nagu-*võrdluse VII tüüp, mis erineb eelmistest *nud-* või *tud-*kesksõnalise öeldise poolest. Siin võib täheldada kolme rühma olemasolu:

a) öeldise verbaalne osa esineb võrreldavas (võrdle I ülesehitustüübiga), näit.: *Nema om kui üte vitsag' lõõd* (H III 13, 809 < Krk); *Ta om nigu siga rükka harinu* (E 21652 < Rõn); *Sullõ um ta uni nigu kotigä sälga pant* (H II 51, 668 < Vas); *Temä om jo nigu sullapuu sisse sõõnu* — ülbe; käib liiga pingutatult sirgelt (RKM II 84, 516 < Ote);

b) öeldise verbaalne osa puudub: *Nindägü haua kabelist ära karaned* (H II 40, 731 < Kuu); *Nägu kõrvust tõstetud* (ERA II 285, 547 < Jür); *Jusku ahju päält tulnu* (ERA II 295, 152 < Hää); *Nagu suoja leevägä pähä lüõdud* — rumal (ERA II 226,

340 < Kod). Kui puudub öeldise verbaalne osa, puudub üleskirjutustes tavaliselt ka alus. Ainult haruldastel juhtudel on see olemas, kuid väljendatud sel juhul asesõnaga: *See ku laude vahelt läbi kist* (ERA II, 180, 70 < Krk). Selguse ning arusaadavuse seisukohalt pole alusel ja öeldise tegusõnalisel osal siinkohal primaarset tähtsust, seetõttu ei kuulu nad ka väljendi traditsioonilisse ossa, on kergesti muutuvad ning võivad koguni ära jääda;

c) öeldise verbaalne osa kuulub võrdlusalusesse, kogu fraas algab võrdlussõnaga: *Nagu oleks piitsavarre alla neelanud* — übe, pingutatult sirge rühiga (ERA II 183, 555 < JMd); *Ei tule ega tule meele, nagu oleks puuga pähe löödud* (E, StK 11, 7 < Rap). Tinglikult võiks siia tüüpi tuua ka väljendid: *Sa olet nii rummal, nigu olessit vaadin kasunu ja punniaugust sõõdetu* (RKM II 84, 526 < Ote) ning *Lige, nagu [oleksid] leust vällä võetud* (H III 20, 474 < Vil), mis sisuliselt kuuluvad I tüüpi (omaduse võrdlemine).

8. Tüüp *Tuli nagu tuld tooma*.

kui- ja *nagu-*võrdluse ülesehituse VIII tüübile on iseloomulik *ma*-tegevusnime esinemine võrdlusalusel lõpul. Võrreldav on varieeruv, esineb tegusõna pöördelises vormis. Näit.: *Ootab nagu puud pähe kukkuma* — *ootab hirmuga* (H II 46, 585 < Kad); *Ta jõlk sinna ütsi lugu nagu mõrda kaeme* (H II 55, 477 < Trv); *Lätt nigu vähja käest villu tahtma* — tahab midagi sellelt, kellel endalgi ei ole (RKM II 84, 488 < Ote); *Käib jusku küünalt kastmas* (EKRK I 20, 565 < Hää).

Võrdluse ülesehituse põhilised tüübid märgivad populaarsemaid väljendusvõimalusi kõnekäändude *kui-* ja *nagu-*võrdluse raamides. Piirid üksikute ülesehitustüüpide vahel on võrdlemisi voolavad. Esineb üleminekuvorme ühelt tüübilt teisele. Samuti võib esineda sama sõnalise koosseisu ning ka enam-vähem sama tähendusega kõnekäänd mitmesugusel kujul, näit.: *Ta om nigu esa(—emä) suust maha kukkunu* (RKM II 84, 515 < Ote); *Just nagu ema suust maha kukkunud* (ERA II 254, 289 < Emm); *Kand nigu kass poigõ* (H II 32, 932 < Ráp) — *Nagu kass kannab poegi* (ERA II 260, 60 < Mär); *Löödi nagu puuga päha* (ERA II 146, 477 < Saa) — *Oota nagu puud pähe kukkuma* (H II 57, 211 < Kos); *Kaagutab kui kana* (H III 18, 474 < Vig) — *Jusku kana kaagutab iga muna juures* — kiitleb iga teo puhul (ERA II 300, 262/3 < Hää). *Pehme kud tite leil; Nagu vihtleks tite* — ilus ilm (H II 47, 301 < Kaa).

kui- ja *nagu-*võrdluse ülesehituse populaarsemate tüüpide kõrval on võrdluse väljendamiseks võimalusi veelgi, näit.: *Nii kui ma siin saisa, mitte ma ei võlsi* (RKM II 84, 532 < Ote); *Nii kui ma siin seisan, ma ei valeta mitte, usu sa ehk uskumata* (E 19561 < Rõu); *Maa sai nii pallu väetust kui lind lennaten tsilgut* — väga vähe (RKM II 84, 530 < Ote);

Nigu palanu! — kulub ära (E 55450 < Hel) jt. Toodud üksikud kõnekäänud ei kujuta oma ülesehituselt aga mingit traditsioonilist ning populaarset võtet, mistõttu neid eraldi tüüpidenä pole vaadeldud.

3. VÕRDLUSALUS

Kõige olulisem osa *kui-* ja *nagu-*võrdlusest ongi võrdlusalus, mille puudumisel lakkab võrdlus olemast. Kogu väljendist on võrdlusalus kõige püsivam osa, suhteliselt võrreldavaga varieerub vähem, annab tervele väljendile kindla ilme, on sealjuures aga tihedalt seotud võrreldavaga nii sisuliselt kui ka vormiliselt. Võrdlusalus ise võib oma struktuurilt olla mitmesugune, alates lühikesest ühesõnalisest ning lõpetades pikema fraasiga.

1. Ühesõnaline võrdlusalus.

Kõige lihtsam, samal ajal ka kõige tavalisem on ühesõnaline võrdlusalus (väljendatud tavaliselt nimisõnaga), mis esineb *kui-*, *nagu-*võrdluse I, II, III ja IV tüübis. Näit.: *Sirge kui osi* (ERA II 118, 418 < Jõh); *Kui nagu pipar* (E 18532 < Kuu); *Õõ on pime kui kott* (ERA II 172, 315 < JMd); *Puhas kui kuld* (H III 18, 13 < Koe); *Kõva kui luu* (ERA II 200, 585 < Mär); *Kadus kui välg* (ERA II 187, 169 < Noa); *Täis kui vaat* (ERA II 210, 390 < Mih); *Märjad kui seenelised* (ERA II 295, 156 < Hää); *Viha kui sapp* (H III 18, 474 < Vig); *Paks kui aam* (ERA II 202, 485 < Pst); *Seisab nagu tulp* (H III 6, 266 < Trv); *Vagane kui lamm* (H II 50, 429 < Trm); *Venis ku siirup* (H II 56, 614 < Võn); *Vana kui loks* (ERA II 165 < Rää); *Ta om terräv kui uhak* (H II 45, 64 < Kan); *Haigõ ku saks* (H II 51, 501 < Rõu); *Raskõ ku tina* (H II 74, 810 < Vru); *Sälg kui rapai* (H I 6, 483 < Vas); *Vetel kui kiisla* (ERA II 252, 100 < Se); *Jalad nagu sam-bad* (ERA II 167, 130 < Koe); *Mees ku mudel* (E 1398 < Trv); *Kui kasak — alati hobõsõ sälah* (ERA II 278, 552 < Se); *Paks tüdruk kui mürakas* (~mätas) (H III 15, 81 < Pal); *Ilus rükki akk nagu nuk* (H III 20, 514 < Vil); *Sõna suus kui sarv* (ERA II 198, 416 < Hel).

Lühikesi napisõnalisi võrdlusi, nagu *mees kui tamm*; *külm kui jää* ei pea läti vanasõnade ja kõnekäändude uurija E. Kokare²¹ kõnekäändudeks, nimetades neid vaid traditsioonilisteks stiililisteks võteteks. Alles siis, kui selline väljend, nagu näiteks *mees kui tamm*, on kasutatud väiksekasvulise kohta ning seega võtnud ironilise varjundi, saab see Kokare arvates ühtlasi ka kõnekäändu funktsionaalse tähenduse. Kokarega ei saa siin siiski nõustuda. Antud juhul on *tamm* konventsionaalne võrdluspilt tugeva märkimiseks ning väljendit *mees kui tamm* tuleb lugeda kõnekäänduks. Loomulikult on võrdlus tervikuna kunstiline võte,

²¹ Э. Я. Кокаре, О латышских пословицах и поговорках, lk. 5.

selle abil loodud traditsioonilist rahvapärast väljendit, mille eesmärgiks on muuta kõne piltlikuks ja elamuslikuks, nimetame aga kõnekäänuks. Kõkare nõuab kõnekäänult tingimata ülekanatud tähendust. Sel juhul ei saaks kõnekäänuks lugeda ka paljusid pikemaid rahvapäraseid võrdlusi, nagu näiteks *nii suur nälg, et malk kargab maast lahti*, rääkimata arvukatest lühematest traditsioonilistest väljenditest. Nii ühesõnalise kui ka pikema võrdlusalusega traditsiooniliste rahvapäraste võrdluste ülesandeks on tabava pildi kaudu taotleda kõne elamuslikkust ja kunstilisust. Olulist osa ei tohiks siinkohal mängida sõnade arv väljendis. Küll võib just lühidus olla ühe või teise väljendi traditsiooniliseks muutumisel üheks eelduseks. Käesolevas töös on arvesse võetud ka kõige lihtsamad, ühesõnalise võrdlusalusega väljendid, kui nad on traditsioonilised ning rahvapärased.

Kuigi ühesõnalise võrdlusalusega väljend on selge ja lihtne, püsib oma lühiduse tõttu kergesti meeles ning ei vajakski nagu rohkem vahendeid traditsiooniliseks muutumisel, on paljudel juhtudel täheldatav siingi rahva suulises kunstiloomingus üldiselt kasutuses olevate kunstiliste võtete olemasolu (peale võrdluse enese). Kõige kasutatavamad sõnade sidumise vahendid on siinkohal kahtlemata alliteratsioon ning assonants, mis pikemate väljendite puhul on eriti olulised kõlalise efekti taotlemisel ühelt poolt, meelepidamise hõlbustamiseks teiselt poolt. Näit.: *Sõidab nagu saks* (E 83953 < Nõo); *Vuriseb kui värten* (ERA II 199, 339 < Sim); *Kallab nagu kapast* (ERA II 187, 167 < Noa), *Räägib kui raamatust* (H III 18, 474 < Vig); *Ta vingerd kui vagel* (E 29791 < Võ); *Pika kaalaga kui kurg* (ERA II 252, 98 < Se); *Ta viil kui vaske* — hoiab tööst kõrvale; käib teisele närvidele (RKM II 84, 512 < Ote); *Kõht on täis kui trumm* (ERA II 187, 171 < Noa); *Kerge poiss kui kinnas* (ERA II 183, 556 < JMd); *Lats lihhav kui luts* (ERA II 252, 98 < Se).

Üksikutel juhtudel on täheldatav ka siseriimi olemasolu, näit.: *Ta on kuri kui Mur'i* (H II 44, 691 < Ote).

Mõningatel juhtudel kasutatakse selliseid lühikesi võrdlusi ka retoorilise hüüatusena. Võrdlusaluse piltlikkusele ja ka tähenduslikule küljele pole sel juhul tähelepanu osutatud; sama võrdlusalust võib kasutada mitme võrreldavaga, näiteks: *Läigis kui kurat; Illus kui kurat* (RKM II 84, 502 < Ote).

2. Mitmesõnaline võrdlusalus.

Et kõnekään ülesandeks on elamusliku pildi loomine, siis on arusaadav, miks rahvapärane võrdlus armastab võrdlusaluse täpsustamist mitmesuguste võtete abil. Ka mitmesõnalise võrdlusaluse puhul jääb sõnade valik kõnekäänus ökonoomseks ning sõnastus ise kondenseerituks. Võrdlusaluse ilmetamiseks ning konkretiseerimiseks on kasutatud põhiliselt kahte võtet: a) atribuudi ja b) määruse või sihitise lisamist võrdlusaluse põhisõnale. Atribuudil on siin enamasti epiteedi kvaliteet.

a) Atribuudiga võrdlusalus. *Saab näha nagu vana-hõbedat* — saab harvaste näha (H II 46, 572 < Kad); *Loom kui tulepuu*²² — loom väga lahja (H II 46, 565 < Kad); *Sääred kui piitsavarred* (ERA II 183, 556 < JMd); *Jookseb ümber nagu peata kana* — kui inimene jookseb saamatult siia-sinna (ERA II 254, 366 < Rei); *Sel nagu ku kitse jälg* (ERA II 180, 79 < Krk); *Silmä ku jumalapoja püksinõpsi* (ERA II 63, 105 < Plv); *On ku mehe mõistus* — õige veikse kasvuga mees; *Lühike kui odra vihk* — lühikese kasvuga mees (E 31122 < Trm); *Nagu kadaka põõsas* — äkilisele (H II 27, 611 < Pal). Vahel võib atribuute ka mitu olla: *Hea meel nagu esimese poja varrul* (E, StK II, 10 < Rap).

b) Määruse või sihitisega võrdlusalus. Võrdluspildi täpsustamiseks ning elavamaks muutmiseks asetatakse võrdlusalusel antud olend või objekt mingisse olukorda või mingisugustesse suhetesse. Näit.: *Karjub kui siga aia vahel* (ERA II 42, 204 < KJn); *Rüük nigu pörs[s] aia vahel* (ERA II 262, 260 < Ráp); *Segäb nagu siga putro* (H III 20, 477 < Vil); *Nagu eesel jää pääl* — saamatu (E, StK 30, 108 < Emm); *Elab ku siga rüan* (ERA II 79, 547 < Krk); *Kui põrn mao küleh* (ERA II 278, 549 < Se); *Passib kui käsi kindasse* (ERA II 187, 169 < Noa); *Temä om mul kui siip silmäh* (ERA II 252, 97 < Se).

Pildi veelgi konkreetsemaks muutmiseks on määrust väljendaval sõnal sageli omakorda atribuut: *Ta om kui tärbend veretse haava pääl* (H III 26, 347 < Kan); *Elab nagu rott vilja salves* (ERA II 298, 271 < Puh).

Sageli võivad aga nii olendit, eset, nähtust kui ka olukorda väljendavad sõnad ise olla varustatud atribuutidega: *Nagu tilk vett kuuma kivi pääte* (H III 18, 14 < Koe); *Lätt kui' lepitse riiga haust aida pitti* (ERA II 163, 552 < Se); *Sinu jutud lähvad laiali kui hobuse sõnnik külma-vee pääle* (H III 28, 294 < Kõp).

Mõnel juhul võib selline atribuutide ja määruste kuhjamine kanda omaette kunstikavatsuslikku eesmärki: mõjuvad oma rohkusel (kumulatsioon), näit.: *Tume kui tõkati pudel kuuvalgel ööl kartuli vao vahel* (ERA II 179, 547 < Kod), või: *nagu pime öö kartuli vao vahel* (ERA II 141, 129 < KJn).

Teisel aga on atribuudid valitud selliselt, et moodustavad antiteesi: *Illus nigu ladva ubin alumisel ossal* (ERA II 295, 416 < TMr); *Nigu ladva ubin alumase ossa pääl* — öeldakse pilkeks end ilusaks pidava tüdruku kohta (RKM II 84, 509 < Ote). Sõnaühend *illus kui ladva õun* võib esineda ka teistes ühendustes, sageli lokaalsetes erivariantides, näit.: *Illus ku Päre mõisa ladva õun* (ERA II 124, 537 < Vil).

Enamik kunstilistest võtetest on ühised mitmesõnalise võrdlus-
aluse mõlemale rühmale.

²² Arvesse on võetud ka liitsõnaks liitunud täiend.

Atribuudi valik võrdlusaluses on läbimõeldud ning tabav. Enamasti on sellega saavutatud tugev hüperbool või litootes: *Käe nigu tsia jala* (ERA II 262, 263 < Rāp); *Mees nagu pilve lõhkuja* — väga pikk (ERA II 187, 400 < Krj); *Pää ku kuhja lava* — juuksed püsti või laiale (H II 49, 40 < Trv); *Nina nagu hapukurk* (ERA II 167, 130 < Koe); *Kõrvad ku tuulevese tiivad* (ERA II 169, 26 < Vān).

Atribuut võrdlusaluse põhisõna juurde annab võrdlusega loodud pildile kas uue tähendusliku eriyarjundi või hoopis uue tähenduse. Näit.: *Ta on (laisk) kui vorst*, aga *Ta on nagu kahe otsaga vorst* (ERA II 183, 558 < JMd). Enamikul juhtumitest kaotaks rahvapärane võrdlus sellise atribuudita, mis traditsiooniliselt kuulub võrdlusalusesse, oma mõtte ning ühtlasi ka kõnekäänu funktsionaalse tähenduse. Õieti maksab see nende võrdluste kohta, mis on seotud koha- ja isikunimedega, näit.: *Just kut Rakvere kohus* — teeb äkiseid asju; *Just kut iilase* [= hiidlase] püss — saab äkist vihaseks (ERA II 276, 498 < Krj); *Just kui sauna Hansu kana* — paks, rasvane (E 29882 < Krk) jt.

Tihti on selline atribuut sõna-sõnalt võttes isegi arusaamatu. Seesugune võrdlus võib sisaldada kokkuvõtet mõnest naljandi laadi jutust, laulust, ka mõnest tõestisündinud loost, samuti isikuloolisest või olustikulisest jutustusest ning võib olla tuntud lokaalselt piiratud alal. Näit.: *Ta om är mõrivunu kui Karas Jakobi hobõse jalg* — Karas Jakob olnud üks sant, kes noores eas hobuse jala oli katki lõõnud. Kui asja järele päritud, ütelnud tema: «Egas ma es lõõ, ta ollgi jo mõrivunu.» (H III 26, 348 < Kan); *Pikk nagu Tõitoja kõrts* — Tõitoja asub Pati vallas Pärnu–Viljandi maantee ääres ja on sellel teel asuvatest kõrtsihoonetest kõige pikem (ERA II 134, 203 < Saa); *Tulevad rongis nagu Tombu taadi rotivoor* (E, StK II, 10 < Rap); *Põleb ku Pata-Jaani saun* — öeldakse suurelt suitsevale piibule (ERA II 142, 591 < Vil); *Kõmiseb nagu Urvaste kiriku kell* (ERA II 142, 563 < Hel); *Rüük nigu Vooremäe susi* (ERA II 257, 394 < Kam); *Hädas nagu Oudasuva mees seenekoorma all* (ERA II 296, 327 < Se). Mitmed koha- ja isikunimed võrdlusaluse atribuudina võivad siiski varieeruda või isegi ära jääda. Näit.: *Ma tulen läbi kui Tuhalaane mees magaski võlaga* (E 37802 < SJn). *Tuhalaane mees* on säärases kõnekäänus tuntud SJn, Vil, Pst, Hel. *Omaga väljas nagu Lehtse mees leivaga* (ERA II 178, 18 < Amb); *Omadega väljas kui Edru mees lehma toiduga*. Lehm lõpnud ja hein otsas — ega ta nälga surnud, kõrs oli suus (ERA II 266, 117 < Sim). Viimase näite puhul on seletusena lisatud kokkuvõte loost, mis avab eelnevalt öeldud võrdluse sisu. Samas valguses tuntakse *Edru meest* ka Koerus: *Kõik on korras, nagu Edru mees lehma toiduga: lehm ots ja heinad ots*. Nii öeldi, kui lorida taheti, kui pidi ütleva: «Kõik on korras,» siis üteldi edasi lehmast ja hein-

test. Uhel Edru küla mehel surnud lehm nälga, teised küsinud siis seda asja ja mees esimesena ütelnud seda lauset (ERA II 259, 532 < Koe). Põltsamaal on lehma toiduga hädas *Otepää mees*, Kolga-Jaanis (Leie) aga koguni *mustlane*, Otepääl *lesk naine*.

Mõnikord kannab üldiselt tuntud kõnekäänd just seesuguse atribuudi tõttu kohalikku ilmet. Selline on väljend *passib nagu rusikas silma pääle* (~ silma auku), mis Urvastes ja Kanepis esineb kujul *Sünnüs kui rusk Kambja mehe silma pääle* (H III 26, 345 < Kan) ja *Ta sünnüs ku Kambja mehe rus'k silma pääle* (ERA II 63, 449 < Urv). Analoogiline on lugu võrdlusega: *Ta om hädän kui tütrek latsega* — mõnest tööst ja talitusest (H I 6, 122 < Vas), mis Otepäält on üles kirjutatud kujul: *(H)ädän kui Pühärä* [= Pühajärve] *tütrik kate latseka* (H, R 5, 109 < Ote) ja *Nüüd ole (h)ädän gu Pühäre* [= Pühajärve] *tütrik oma latsega*. Ta lännu kah tsiakarja ja ei olevat muidu tsikkust jagu saanu, kui visanu latsega (H II 44, 690 < Ote).

Osa kohanimega väljendatud atribuutidest on aga püsivad ning üldiselt tuntud, kuigi vastavate väljendite kasutajad tavaliselt ei tea, miks just sellist atribuuti on tarvitatud. Näit.: *Akiline just nagu Rakvere kohus* (H II 54, 254 < Kuu); *Kiire kui Rakvere kohus* (ERA II 187, 171 < Noa); *Just kut Rakvere kohus* (ERA II 276, 498 < Krj); *Akiline nagu Rakvere kohus* (H III 18, 13 < Koe). Ainult üksikutel juhtudel püütakse seda seletada: *See on kuri kui Rakvere kohus* — Et vanasti Rakveres kõige valjem kohtunik siin ümberkaudu on olnud, siis öeldakse mõnest inimesest, kes oma kurjuse poolest kaugelt kuulus (H II 59, 577 < Plt). Samasugust atribuuti on seletatud ka teisiti: *Akiline kui Rakvere püss* — järsk, kiire. Sõna *Rakvere* olevat ka järsk, raksatav, sellest siis see võrdlus (EKRK I 20, 564 < Hää).

Analoogiline eelmisele on võrdlus *Tuleb nagu Väन्द्रast saelaudu* — palju (ERA II 285, 547 < Jür)²³.

Sõna-sõnaliselt võttes võivad arusaamatuna näida mitte ainult kohanimelised atribuudid, mis kuuluvad lokaalselt piiratud alal käibel olevate väljendite juurde. Sama nähtust võib kohata mujalgi, kus võrdlusalus võtab kokku mõne jutu, naljandi või tõestisündinud loo, millest on vastav võrdlus võrsunud. Näiteks: *Rummal kui kõstre lehm*²⁴; *Rummal kui vinne jummal* (H II 56, 1033 < Rõu). Mõlematel võrdlustel võib kohata ka pikemaid variante, kus on antud selgitus: *Ta om rumal kui vinne Jumal: istus nukan kui maja palas* (H II 45, 64 < Kan); *Lätt nigu*

²³ Samast küsimusest lk. 65.

²⁴ Samast võrdlusest võib kohata variante, kus esineb *vasikas* pro *lehm*, samuti *Kesa Antsu vasikas* pro *kõstri lehm* (KJn).

köstre lehm kolm päivä enne vihma varju ala, jätt siski (h)anna välla (vihma kätte) (H II 44, 688 < Ofe)²⁵.

Iroonia taotlemisel antakse võrreldava ja võrdlusaluse vahel näiline paradoks: *Tark nigu tare pörs[s]* (E 45602 < Vas); *Rikas kui Riia kikas* (RKM II 84, 477 < Ote), kusjuures võrdlusele lisatud seletus näitab, et positiivsest hinnangust pole juttugi. Sellele on viidatud juba võrdluses eneseski, pannes riimima sõnad *pörsas* ja *kikas* või tuues võrdlusaluses põhisõnaks sõna *pörsas*. Samale võttele on ehitatud rohkesti kõnekäände, nagu näiteks: *Illos kui küdsi kartol* — inetu inimene (ERA II 156, 330 < Ráp); *Sirge nagu look* (ERA II 276, 498 < Krj); *Ilus nagu kolmekopikaline tegu* (H III 8, 44 < Kse); *Ma armastan sind nii kui hamma valu* (H II 49, 782 < Plt); *Kerge kui humala nael* (H III 8, 597 < Pal); *Selge kui seebi vesi* (ERA II 258, 138 < Sim); *Ta on valge kui ahju rind — must* (H IV 2, 155 < Kul).

Analoogiliselt leiab sama võtte kasutamist sihitise või määru-sega võrdlusaluse puhul, näit.: *Sa nii kena kui rosin solkämbris* (ERA II 131, 670 < Kad); *Nii ilus nagu saia tükk solgiämbris* (ERA II 188, 404 < Emm); *Ilus kui pilt peldigu seinä pääl* (ERA II 180, 62 < Krk); *Nii tark nigu luuvahand nukkah* — midagi ei tea (ERA II 262, 416 < Ráp); *Sa oled kui pilt pudeli kaalal* — öeldakse pilkeks, et ilus (ERA II 179, 523 < Kod); *Ma armastan sind just nagu koer luua vart* (H II 54, 255 < Kuu).

Hüperbooli või litootese taotlemisel minnakse mõnikord nii kaugele, et teatud omadus omistatakse asjale, olendile või nähtusele, millist neil kunagi tegelikult ei esine. Nii öeldakse: *Rumal nigu pastla tall* [= tald] (ERA II 138, 454 < Rön ja Ran); *Sa oled loll kui kinnas* (ERA II 253, 277 < Lai); *Loll kui labida vars* (ERA II 118, 102 < Lai). *Loll kui pime öö* (ERA II 183, 550 < JMd). Viimasel juhul on tegemist sõnamängulise väljendiga, mis on üles ehitatud sõnade mitmetähenduslikkusele: nimelt tähendab sõna *pime*, *tume* ülekantud tähenduses ka rumalust, näit.: *Tume kui tõkati pudel*; *Nii kui pime öö kartuli vao vahel* (ERA II 269, 115 < Vän). Sõnade mitmetähenduslikkusele rajatud sõnamängu võib kõnekäändudes kohata sageli. Säärast nähtust võib täheldada ka ühesõnalise võrdlusalusega rahvapärastes võrdlustes, näit.: *Laul on selge nagu vesi* (ERA II 172, 313 < JMd). (Esitatud näites on tegemist kulunud väljendiga, n. ö. igapäevase fraasiga, kus sõnamängu enam ei taju.) Sisuliselt on sama tüüpi ka mitmesõnalise võrdlusalusega väljendid (öelduna inimeste kohta): *Mahe nagu sula või* (H III 18, 335 < Vig); *Hää kui või pehme leeve pääle* (H II 32, 435 < Kan).

Sõnamäng võib olla ehitatud ka paradoksile: *Kõht täis nagu isa-ema pulmas* (ERA II 172, 569 < Kuu); *Õnne kui pimmel*

²⁵ Vt. lähemalt lk. 50–53.

soel (ERA II 278, 555 < Se); *Veab nagu surnud seal* (ERA II 303, 430 < Hel). Tihti on aga siingi tähele pandud sõnade homonüümsust: *Veab nagu vanal hobusel vastu mäge* (ERA II 254, 292 < Emin).

Sõnade valikut võrdlusaluses võib dikteerida ka siseriimi taotlus: *Tõsine nagu vesine kali* (E, StK 14, 244 < Rap); *Miil kui vennesaapa siir* — ruttu ununeb (ERA II 156, 339 < Ráp); *Miil nigu kiisla liim* — öeldakse inimese kohta, kes palju unustab (ERA II 126, 439 < Vas); *Tõsi nagu tõrre põhjas vesi* (ERA II 193, 324 < Jöh). Siinjuures pole huvitusest märkida, et riimivad sõnad asetatakse lause lõulisse kohta: tavaliselt üks fraasi algusse, teine lõppu. Siseriimile lähedane on võrdlustes esinev omapärane sõnakordus: *Ta om murre seen kui vee seen* — leinajast (H I 6, 142 < Vas); *Ma usu siu sisse kui tühja tonni sisse* (ERA II 180, 69 < Krk). Viimane väljend leiab kasutamist just sel juhul, kui kedagi ei usuta, millele viitab ka sõna *tühi*. Kujunduslikult võttelt on siin tegemist ironiaga. Sõnakordus on oluline ka järgmistes väljendites: *Tuli kui leeri tuli* — hea tuli (H I 6, 320 < Vas); *Ta käi viina nällän kui kass palderjani nällän* (RKM II 84, 471 < Ote).

Sõnade valiku teostamisel rahvapärases võrdluses on oluline mõju alliteratsioonil ja assonantsil. Paljud «mõttetud» atribuudid on seletatavad just alliteratsioonitaotlusega. Näit.: *Nina just kui Nissi kiriku torn* (ERA II 260, 539 < Krj); *Paljas kui Paide rott* (ERA II 110, 603 < Kuu); *Kenad punased põsed kui Paide saiaakesed* (H III 8, 518 < Pal); *Suu nagu Soome soolaauk* (E 73848 < HMD); *Pää nagu kartula pudrust* (H III 6, 265 < Trv); *Silmä nigu vaesõmehe sann* — suurõ (ERA II 262, 258 < Ráp).

Nii võrreldav kui ka võrdlusaluse põhisõna ja atribuut algavad kõik sama häälikuga: *Raha kui rappe rukkid* (H III 8, 452 < Pal); *Võta kui vanast võlast* (ERM 51, 22 < Puh); *Suu nigu saapa siir* (ERA II 156, 179 < Nõo); *Turi kui tööse mehe talu* (RKM II 30, 179 < Se).

Võib esineda kaks allitereeruvate sõnade paari: *Lõug kui latsõ pudru pada* — tsopp lõvva seeh (ERA II 278, 514 < Se).

Kasutamist leiavad kõik võimalikud kombinatsioonid.

Alliteratsioonil on ka määruse või sihitisega täpsustatud võrdlusaluses sõnade valikul tihti kaaluv osa. Alliteratsioon võib:

1) siduda võrreldavat ja mingit sõna võrdlusaluses: *Kisklevad nagu koerad raibe kallal* (H III 25, 556 < Vil); *Kardab nagu koer luua vart* (H III 20, 400 < Vil);

2) võib ühendada sõnu võrdlusaluses endas: *Ta luut (sa loodad) nigu sikk sarve pääle* (H III 9, 966 < Urv); *Kädistad nagu harakas aiateivas* (H II 49, 783 < Plt); *Itsitäh nagu koer künkä otses* (H III 20, 499 < Vil); *Ilma kui peni pehmest leivast* (ERA II 69, 640 < Krk).

Mitmesõnaline võrdlusalus pakub palju mitmekesiseid võimalusi huvitavate võrdluspiltide loomiseks. Siin on arvestatud kõiki rahva suulisele kunstiloomingule, omaseid kujundusvõtteid, peetud silmas nii väljendatud mõtte tuumakust kui ka väljenduse välise külje otstarbekust, täpsust ning kokkusurutust.

kui- ja *nagu-*võrdlus kujutab endast arvuliselt kahtlemata kõige ulatuslikumat ning populaarsemat rahvapärase võrdluse alaliiki.

II. Komparatsiooniga võrdlus

Parem ikka kui paljas vesi

Komparatsiooniga võrdluseks²⁶ nimetame võrdluse üht erikuju. Võrreldav antakse siin astme võrra paremana (või halvemana) kui see, millega võrreldakse. Sellist võrdlust esineb sageli regivärsilises rahvalaulus (ka kunstluules), samuti rahvaluule lühivormides. Komparatsiooniga võrdluse kasutamise psühholoogilised tingimused peituvad taotluses väljenduda mõjuvalt. See tõttu on arusaadav, miks enamik komparatsiooniga võrdlusele ehitatud kõnekäände-võrdlusi on tugeva hüperboolse varjundiga väljendid, näit.: *Täl om inämb võlga kui karvu kihä küleh* (H II 63, 393 < Vas < Se); *Sä rumalam veel kui rublane põrsas*²⁷ (ERA II 276, 552 < Krj); *Ta om rohkõmb tappa saanu kui leibä* (ERA II 262, 264 < Ráp); *Penil om enämb häppü kui tät* (H I 6, 142 < Vas).

Komparatsiooniga võrdlust sisaldavates kõnekäändudes võib eraldada mitut gruppi:

1. Keskvõrre + *kui* (*kut*) -

Komparatsiooniga võrdlusele ülesehitatud kõnekäändude põhirühma iseloomustavaks jooneks on keskvõrde ja sidesõna *kui* esinemine: *Mul oli rohkem hirmu kui karvu peas* (H III 28, 918 < Kuu); *Ma joon rohkem viina kui maisamaa obune vett* (ERA II 17, 256 < Khn); *Enam lärmi kui karvi* (H I 4, 229 < Sa); *Hädas hullemini kui tüdruk lapsega* (H II 43, 742 < Pal); *Tal om nõna korgein kui esi* (H II 45, 63 < Kan); *No sös ol' sull küll rohkõmb pükseh ku kõtuh* — nii üldäs, ku midä pelät (ERA II 160, 545 < Vas); *Täl mehel um rohkõb õnnõ käehn kuu miilt päähn* (H III 11, 269 < Rõu).

Võrdleva sidesõna osas ei näe siin *kui* — *nagu* paralleelset esinemist, nagu see oli *kui-*, *nagu-*võrdluse puhul, esineb ainult *kui* või *kut* (*kud*). Viimast võib kohata saartel, kus *kut* on üldiselt tuntud võrdleva sidesõnana, kuifd siingi näeme üleskirjutus-

²⁶ B. Sõöt, Kirjandusteooria lühikursus, lk. 58, kasutab terminit *komparatiivne võrdlus*, mida ei tuleks soovitada, sest sisaldab tautoloogiat. M. Kuusi, Suomen kansan vertauksia, lk. VII kasutab samasugust terminit (*komparatiiviset vertaukset*).

²⁷ Sama võrdlus esineb ka harilikus *kui-* ja *nagu-*võrdluses.

tes sidesõnade *kut* (*kud*) ja *kui* paralleelset esinemist isegi sama kõnekäänu piirides, näit.: *Enam võlgu kud peas karvi* (H I 3, 93 < Kaa) — *Taal on enam võlgu kui peas karvu* (H II 41, 488 < Kaa) või *Temmal on ennam võlgo kui juukse karvo peas* (Holzmayer III 10, 8 < Kaa).

2. *kui* (puudub keskvõrre)

Põhirühmale sisuliselt lähedased kõnekäänud võivad esineda ka ilma keskvõrre, mida asendavad sõnad *niisama palju*, *nii-palju*, *niisama vähe* jt., näit.: *Teab sellest niisama palju nagu kass lusikast* (ERA II 137, 182 < Kul); *Tema tiid* (sellest asjast) *niipalju kui põrs pühapäävast* (H I 6, 92 < Vas); *Teab niisama vähe kui kõstri kriim lehm pühapäevast* (E 3179 < Urv). Tavaliselt kasutatakse sellist väljendusviisi inimese rumaluse jt. negatiivsete omaduste iseloomustamiseks, kusjuures võrdluspilt on valitud enamasti loomariigist.

Sama sisu väljendatakse mõnikord veidi erinevas vormis, näit.: *Siis teab siga pühapäävast, kui sina pühakirjast* (H I 1, 603 < Kaa), kus ülesehitusliku võttena kasutatakse rahvalaulu kompositsiooniski esinevat *kui* — *siis* konstruktsiooni.

Et antud võrdluse rühmas pole tegemist otseselt komparaatiiviga, võib *kui* kõrval esineda võrdleva sidesõnana ka *nagu*, näit.: *Sina tead pühapäävast niisama vähe nagu põrsas pannkoogist* (EKS 4° 1, 145 < VNg). Viimase näite puhul on ilmselt tegemist kahe samatüübilise võrdluse kontaminatsiooniga: *Sa tead sellest niisama vähe (~ palju) kui põrsas pühapäevast* ja *Sa tead sellest niisama vähe (~ palju) kui põrsas pannkoogist*.

3. Eitav komparatsiooniga võrdlus

Komparatsiooniga võrdluse eitav vorm on väljenduse olemasolu tugevdamine veel ühe astme võrra. Sellist väljendusviisi on kasutatud peamiselt negatiivse iseloomustuse andmisel, näit.: *Ta tüüjäi sõost inäp kui lammas pühapäävast; Olõ õi targõp ku luvvavars* (ERA II 252, 98 < Se); *See mees pole parem kui jala nuustikas; Ta ei tea nii paljugid kui kana kirjast* (ERA II 187, 167 < Noa); *Ei tema tiia tost rohkemp kui tsiga hõbeluskast; Ei tiia tost rohkemp kui põrsas pühapäevast* (RKM II 84, 473 < Ote).

4. Võrdleva sidesõnata komparatsiooniga võrdlus

Mõnikord (kuigi harva) esineb komparatsiooniga võrdlus võrdleva sidesõnata. Sellisel juhul koosneb väljend kahest traditsioonilisest pooltest: *Ei saa silmä zusata, viil v ä h ä m b suuho panda* (H III 11, 192 < Rõu).

5. Vanasõnalised võrdlused

Vanasõnaliseks võrdluseks võib nimetada vanasõna ja kõnekäänu piirimaile kuuluvat väljendit. Sellisel väljendil on ühiseid jooni nii vanasõna (enam-vähem lõpetatud mõttega lause, tendents üldistamisele) kui ka kõnekäänuga (kasutatakse ning on arusaadav ainult teatud kindlas olukorras või kontekstis): *Muna targem kui kana* (RKM II 27, 170 < Kod) või *Nojah! Muna iks*

targemp kui kana (RKM II 84, 478 < Ote) — öeldakse 1) lapsele või nooremale inimesele, kui see püüab vanemat inimest õpetada; 2) kui noorem inimene teab midagi, mida vanem ei tea. Kui tähtis mees annab midagi tühist, tähtsusetut, öeldakse *Auu inäb kui asi* (H. Mapp, 680 < Plv).

Vanasõnalisteks võrdlusteks tuleks lugeda ka selliseid väljendeid, nagu: *Ennem saab hundist mehe naine enne kui sinust häva inimene* (H II 9, 81 < VNg); *Ennem võib hundist kalja astja saada kui temast seda* — temast ei või midagi saada (H II 46, 574 < Kad); *Enne kargab kivi küljest kilt, enne kui tema küljest midagi saad* (ERA II 146, 512 < Saa); *Koer jätab enne kondi järele kui sina oma jonni* (ERA II 198, 417 < Hel). Traditsiooniline on siin fraasi esimene pool (võrdlusalus), teine pool on varieeruvam, eriti isik, kellele tõmmatakse paralleele väljendi esimeses pooles toodud objektiga. See varieeruv osa lubabki säärast väljendit pidada kõnekäänduks, mitte vanasõnaks, millele oma iseloomu ning vormi poolest on lähedane just väljendi esimene (traditsiooniline) osa. Nendegi väljendite puhul võib tajuda komparatiivsust, kuigi sõnad *ennem*, *enne* esinevad siin mitte niivõrd komparatiivi kui sõna *pigem* tähenduses. Komparatiivsus on siin sisuline.

Komparatsiooniaga võrdluse võtteid kasutatakse kõnekäändudes võrdlemisi rohkesti. Samu võtteid leidub ka mitmeosaliste võrdluste ülesehituses ²⁸.

III. ehk- ja või- (vai-)võrdlused

Räägi sulle ehk seinale (see on ükskõik)

ehk ja *voi* (murd. *vai*) abil seotud võrdlustes-kõnekäändudes on võrreldav ja võrdlusalus rinnastavalt kõrvutatud või vastandatud. Mõlemad võrdluse pooled on siin traditsioonilised ning ühtlasi samaväärsed: üks osa pole tähtsam kui teine, üks ei allu teisele. Väike varieerumine esineb vaid isiku osas, kelle poole pöördatakse. Näit.: *Räägi sulle ehk räägi seinale, see o üksta puha!* (ERA II 179, 560 < Pld); *Mis mul sust või sul must* (E 59087 < Trt); *Naiste miil ehk kiisla liim* (EKA II, 156, 309 < Ráp); *Mere vesi pudruks keeta ehk rahva suu kinni panna* — *see oleks üksta kõik* (E 81290 < Jäm).

Nii vormilt kui ka oma funktsionaalselt sisult on need võrdlused lähedased vanasõnadele. Lõpetatud mõttega lause, elliptiline väljendus, tendents üldistusele — kõik see räägib vanasõna kasuks. Teiselt poolt aga pöördumine kindla isiku poole või rääkimine temast viitab kõnekäändule: *Sa' vai vinne keeli netu* (RKM II 30, 152 < Se); *Üks puhaks kas räägi sulle ehk loe*

²⁸ Vt. lk. 49.

hundile issameie (ERA II 153, 527 < Hlj); *Sõo esi vai anna endä eläjäle* (H II 44, 681 < Ote). Mõnel juhul võib siin tegemist olla ka vanasõna kohandamisega kõnekäänuks: *Vasikaga võidu joosta ehk vana naisega vaielda* (ERA II 29, 748 < Käi) või: *Naistega vaielda vai vas'kaga võidu joosta* (RKM II 84, 507 < Ote). Sama väljend võib esineda ka kõnekäänu funktsioonis: *Vasikaga võidu joosta ehk sinuga vaielda — see on üks*.

Vormiliste võtete valiku ning esinemise tiheduse poolest on käesolev väljendite rühm tähelepandav. Kõigepealt paistavad silma elliptilisus väljenduses ja kokkusurutus sõnastuses. Paljud väljendid taotlevad alliteratsiooni ja assonantsi: *Räägi soo'ga* (= sinuga) *ehk seinaga* (ERA II 264, 451 < Käi); *Sa' vai sandi ratta võie* (~ pulk) (RKM II 30, 152 < Se); Samas taotletakse siseriimi: *Sinu v a n n e ehk mustlase palve* (H II 43, 749 < Pal); *Sinu* (~ naiste) *miil ehk kiisla liim* (RKM II 84, 543 < Ote).

Lähedusest vanasõnale võib rääkida ka taotlus üldistada, mida on saavutatud retoorilise küsimusega, näit.: *Kunas põrgu ennegi täis saa vai N. N. rahast* (E 29165 < Trv).

Võrdleva sidesõna positsioonis on vaadeldava väljendite rühma juures kasutatud sidesõnu *ehk* ja *või* (*vai*), kuigi keeleteadlaste arvates nimetatud sidesõnadel võrdlevat funktsiooni eesti keeles ei ole ²⁹.

IV. mis-võrdlus

Läks mis välkus

Rahvapärase võrdluse suuremate rühmadega (*kui*- ja *nagu*- ning *et*-võrdlusega) võrreldes kasutatakse kõnekäändudes suhteliselt vähem *mis*-võrdlust. Näit.: *Läks mis vuhenal* — vuhisedes (ERA II 140, 508 < Vän); *Läks mis laulis* (RKM II 84, 593 < Trt) jt. Sääraste lühikeste *mis*-võrdluste kõrval on ka pikemaid ja väljaarendatumaid fraase, milles võrdlussõna aset täidab *mis* (*mida*), millega algab võrdlusalus (süntaktiliselt eelnevat selgitav kõrvallause). Näit.: *Küll oo taal aga sõnad, mis kohe kõrvetavad* (ERA II 137, 503 < Mar); *Ta om nii kallis inemine, midä kullaga või vaelda* (H II 63, 406 < Vas < Se); *Ta ei tunne mitte, mis must valge peal on* (H II 54, 277 < Kuu); *Ta ei tii (sa ei tii) nii palju ära, mis vett leevä seen om* (H II 52, 22 < Kan) ³⁰; *Sõön kõik, mis hamba all ei karju* (H III 29, 172 < Vil); *Kõik saap ära süüdüs, mis (h)amba all ei röögi* (RKM II 84, 529 < Ote); *Räägib, mis sülg suhu toob* — räägib ilma mõtlemata kõike, mis juhtub (EKRK I 20, 582 < Hää).

²⁹ R. Karelson, Pronoomenitüvedest *e*-, *ja*- ja *jo*- tulenevaid sidesõnu läänemeresoome keeltes. TRU Toimetised nr. 77, lk. 5–8.

³⁰ Vt. lk. 39.

V. et-võrdlus

Norskab nii, et seinad värisevad

Suur rühm rahvapäraseid võrdlusi kasutab võrdlussõnana sidesõna *et* koos mitmete rõhutavate sõnadega (*nii, naa, nõnda, ninda* jt.). Võrdlusalus on antud siin *et*-sõnaga algava kõrvalausena, milles toodud pilt on eriti tugeva hüperbooli või litootesega. Kogu tähelepanu on koondatud võrdlusalusele; see on traditsiooniline ning muutub vähem kui võrreldav. Pealause (võrreldav) on üleskirjutustes tavaliselt lühike, napisõnaline ning paljudel juhtudel elliptiline. Näit.: *Tee nii, et surm varaks* (H II 54, 287 < Kuu); *Nii tuiskab, et aus mees ei aja(gi) oma koera hullu* [p. o. ulu] *alt välja* (E 73871 < HMD); *Sõidab nii, et hobune sirge ees* — kihutab (ERA II 139, 665 < Kul); *Tõmmab nii, et änd käib üle looga* — suure hooga töötaja kohta (RKM II 40, 154 < Hää); *Jutt jookseb nii, et suu vahutab pääs* (ERA II 146, 489 < Saa); *Me möllasime ja möörasime naa et aur oli taga*³¹ (AES I < Aud); *Juuskse suure hirmuga nii et küünräpikutse jupi olliva takan* (RKM II 84, 505 < Ote); *Nii kange torm, et kaks meest peavad uhediaugu ees vasikanahka* (ERA II 254, 70 < Käi); *Jooksis na, et teine jalg teist ei näinud* (E, A 957 < Tõs); *Ta valetab, et kõrva liiguva; Ta valetab et pää suitsep* (H II 44, 75 < TMr).

Selliseid kõnekäänulisi võrdlusi kasutatakse rahvasuus nii tegevuse, omaduse kui ka olukordade võrdlemisel-iseloomustamisel. Sõnade kooshoidmise ning kõlalise vahendina kasutatakse siingi alliteratsiooni ja assonantsi, mis võivad ühendada sõnu niihästi võrdlusaluses üksi kui ka võrreldavas ja võrdlusaluses. Võrdlusaluses: *Sööse nii et nõna narmetas* (H II 64, 624 < Ráp); *Võta nii et nena natane piäs* (ERA II 135, 492 < Trm); *Läks ninda et saba suitses* (H II 40, 729 < Kuu); *Lõugab (karjub, kisab, paugub) nii et tahm tuleb tualaest maha* (RKM II 40, 15 < Hää); *Jooksis nii, et kondsad käisivad kuklas* (ERA II 146, 642 < Saa) jt.

Võrdlusaluse ja võrreldava sõnade ühendamist alliteratsiooni ning assonantsiga esineb vähem, mõningaid näiteid siiski leidub, näit.: *Sõi nii, et säitse villi mao pääl, väikse veel erieraldi* (ERA II 85, 172 < Nõo); *Sei nii, et suu matsus* (E 59031 < Trm); *Söö nii, et silm valge* (H II 49, 802 < Plt).

Üldiselt on aga alliteratsiooni ja assonantsi osatähtsus *et*-võrdlustes väiksem kui võrdluse teistes liikides. Siin on pearõhk asetatud võrdlusaluses loodud pildi ilmekusele, mis tagab ühtlasi ka kogu fraasi säilimist mälus.

³¹ Koma asukoht *et*-võrdlustes oleneb rõhutamisest ning on varieeruv. Osalt oleneb see ka üleskirjutajast. Näidistekstides on jäetud koma esinemus nii, nagu see on originaalis.

Sageli viitab alliteratsiooni ja assonantsi ning teiste väliste vormiliste võtete kasutamine *et*-võrdlustes sõnamängule, samal ajal ka väljenduse kergusse, mänglevusele, näit.: *See on nii tuline tõsi, et tuki maik suus* — öeldud teise jutu naeruvääristamiseks (ERA II 187, 701 < Pöi); *See nuga on nii nüri, et istu selga ja sõida Narva* (ERA II 298, 116 < Pai) jt.

Võrdleva sidesõna funktsioonis esineb *et* enamasti koos rõhutavate sõnadega (*nii, naa, nõnda, ninda* jt.), mille asukoht võrreldavas on varieeruv, olenedes sellest, mida tahetakse rõhutada. Rõhutav sõna asetseb ikka selle sõna ees, mida tahetakse esile tõsta, millele tähelepanu suunata. Seetõttu esinevad sellised sõnad, nagu *nii, naa, nõnda* jt. rahvapärastes tekstides hoopis harvemini vahenditult *et*-sõna ees kui mujal, see võib olla asetatud päris lause algusse; s. o. lauserõhulisse kohta. Näit.: *Nii sai haiget, et silmä naksi tuld lööma* (H III 22, 361 < Vas); *Nii suurõ moka, et võit paari heeringet pääl är praate* (ERA II 156, 335 < Ráp); *Nii kuum, et kangla mulguh võit karaske ärä kütsä* (ERA II 262, 425 < Ráp); *Nii pal'lu oleme sugulase, et temä emä vokk ol' minu emä tare otsa pääl* (RKM II 84, 517 < Ote); *Aeg oo na kiire et põle mette mahti pihku sülitada* (ERA II 200, 591 < Mar); *Nõnda väsinud, et ei jõua tõist jalga enam tõise ette tõsta* (E 17001 < Hll); *Nõnda ilma, et malk kargab maast üles* (H III 14, 208 < Trv). Harva on sõnad *ninda, nõnda* vahenditult *et*-sõna ees; selle kohta on vaid mõned näited: *Läits nõnda, et jala es putu maha* (H III 6, 264 < Trv); *Jooksis hirmuga nõnda, et tulised jupid olid taga järel* (E 81114 < Saa); *Kerge, nõnda et kärmpsed lendku läbi* — kerge sai (H II 47, 301 < Kaa); *Larbib ninda, et kannad käivad kukla taha* (AES I < Jõh); *Läks ninda, et juhid vuhisesid* (H II 40, 728 < Kuu). Kõige sagedamini esineb rõhutavatest sõnadest vahenditult sidesõna *et* ees *nii*, näit.: *Kere tühi, nii et sööks hundi ära* (H II 54, 294 < Kuu); *Õhk paks, nii et hammusta* (E 5814 < Amb); *Anti nii, et tuli käis silmist välja* (E 59031 < Trm); *Jookse nii et hing armas sees, ~ keel vesti peal* (ERA II 139, 665 < Kul); *Raksub nii, et tuli käib mutrest vällä* — ägeda kärkimise kohta (RKM II 40, 188 < Hää); *Küll sul on pikad mokad, nii et pane seitse silku peale küpsma* (H III 8, 497 < Pal).

Tegevuse võrdlemisel on (üleskirjutustes) *et*-võrdluse võrreldav tavaliselt napisõnaline. Harva on siin võrreldav lähemalt seletatud või määratud, nagu see oli iseloomulik *kui*- ja *nagu*-võrdluse III tüübis. Kui selline täpsustamine võrdlusaluses toimub, siis asetseb rõhutav sõna enamasti säärase täpsustava sõna ees, näit.: *Vaidlõsõ nii kõvastõ, et lubi sattas laest maaha* (ERA II 156, 324 < Ráp); *Sõitse ni~kiiresti, et aja teivad läksid mööda nagu verstapostid* — sõitis aeglaselt (ERA II 137, 186 < Kul). Võrdlusaluse selline täpsustamine ole-

neb vastava kõnekäänu kasutajast, tema maitsest, kuna võrreldav on siin varieeruv ega ole rangelt traditsiooniline.

Nagu tegevuse, nii ka omaduse jms. võrdlemisel võib rõhutada sõna kasutamine olla maitsekohane ja varieeruv. Võrreldav ei kuulu siingi väljendi traditsioonilisse ossa. Üleskirjutused näitavad, et sama kõnekäänu on kasutatud *nii*-sõnaga ja ilma: *Tuba haisu täis, nii et võib haisu peal kõndida* (H II 54, 265 < Kuu) ja *Tuba haisu täis, et võib haisu peal kõndida* (H II 54, 266 < Kuu); *Sa oled nii laisk, et sa oma kõrvugi kanda ei viitsi* (H III 8, 453 < Pal) ja *Laisk, et ei viitsi oma kõrvugi kanda* (H III 23, 101 < Hlj) jt.

Kuigi et-võrdluse suuremas osas esinevad rõhutavad sõnad, leidub küllalt näiteid ilma sääraste sõnadeta. See asjaolu muidugi ei tähenda, et vastavaid kõnekäände kunagi rõhutava sõnaga ei kasutata. Siiski võib oletada, et *nii*, *naa*, *nõnda* jt. rõhusõnade olemasolu ühes või teises rahvapärases võrdluses oleneb kõne erutatusest, soovist mõjuvalt väljenduda, ka afekteeritusest, kuna selliste sõnade puudumine räägib rahulikumast kõnetoonist, kuigi ka siin on väljendused paisutatud üle igasuguse piiri. Näit.: *Müra ja kära on suur, et ei kuule kaht kõrva pähä* (H II 8, 496 < Jõh); *Vaidlevad vastastikku, et lubi laest maha kukub* (E, A 955 < Tõs); *Valetab, et vats vabiseb* (RKM II 13, 41 < Hää); *Lassime et ratas es näe ratast* (H III 20, 656 < Vil); *Ilus, et silmä palave pääle ärä* (H III 6, 263 < Trv); *Jookseb, et ilm lõhki* (ERA II 186, 338 < Kan); *Ta sõit, et tuli mutrest väl'lä keese* (H II 64, 635 < Råp); *Tii tüüd et aigo ei olõ nünna nättä; tii tüüd, et nuna tattine* (H II 52, 22 < Kan); *Pilkane pime et ep näe mitte sõrme, suhu pista* (H II 47, 301 < Kaa).

Se alalt on üleskirjutusi sidesõna *et* ja rõhutava sõna liitumise kohta: *Nõst net [= nii et] sil'm sinine* (RKM II 30, 193 < Se); *Hais om sääne, net lõika vai väidsega* (RKM II 30, 189 < Se). Viimase näite puhul näeme sama nähtust, mis esines *kui-* ja *nagu-*võrdlustes, kus võrdlev sidesõna oli liitunud rõhutava sõnaga ning ei sisalda enam endas rõhutavat tähendust. Tekib vajadus uue rõhusõna järele, milleks antud juhul on sõna *sääne*.

Se alalt on et üles kirjutatud kujul *õt*: *Tän(i)täs nii õt külä võtt sälgä* (RKM II 30, 184 < Se); *Ni lämmi, õt tai palas ar' pää pääle* (RKM II 30, 167 < Se).

Suur hulk et-võrdlusi kasutab käskivat kõneviisi ebaisikulise kõne tähistamiseks, näit.: *Õhk on nii paks, et raiu kirvega, lõika noaga* (E, StK 11, 12 < Rap). Samasugune käskiv kõneviis võib esineda ka võrreldavas, näit.: *Tõmma nii, et sil'm sin'ine pääs*, 2) *et nahk jalatalla all keerdus* — suure töö kohta; pikalt ja tugevasti töötamine (EKRK I 20, 566 < Hää). Sama-

sugune käskiv kõneviis esineb sageli *kas* või-konstruksioonis³², mida leidub ka *et-võrdlustes*, näit.: *Mul om nii häbi, et va ju vai maa ala* (RKM II 84, 545 < Ote); *Ta om nüit nii hää miis, et m ä h i v a i ümbre sõrme* (RKM II 84, 506 < Ote). Kõnekäändudes ei pruugi *kas* või-konstruksioonis alati käskivat kõneviisi esineda, sama sisu võidakse edasi anda ka tingiva kõneviisiga: *Kere om nii (h)ele, et süüs vai (h)undi ära* (RKM II 84, 506 < Ote). Tingivat kõneviisi umbes sama sisu esiletoomiseks kasutatakse *et-võrdlustes* ka *kas* või puudumisel, näit.: *Ei ole puutikku et hammast kaevaks* (H II 54, 242 < Kuu); *Mürab nii et võtaks tua selga* (H II 54, 237 < Kuu); *Ta om nii vihane, et süüs [= sööks] mu kõge karvuga ära* (RKM II 84, 524 < Ote). Tingiva kõneviisi kõrval on tingimuslikkuse väljendamiseks *et-võrdlustes* teisigi võimalusi, näit.: *Kaal [= kael] om nii must, et tii vai kurgi pääle* (RKM II 84, 504 < Ote), aga *Pea on nii must, et nairid võib peale teha* (H II 27, 318 < Pal); *Ta om nii usutav, et lugemada raha manu võit laska* (H I 10, 286 < Vas) või *Ta om nit ustav, et lugemata raha uniku manu saada* — säält ka ei putu (H II 63, 410 < Vas).

Kuigi *et-võrdlustes* on peatähelepanu suunatud just võrdlusalusega antud pildi ilmekusele, võrdlusaluse piltlikkusele, esineb ka siin selliseid võrdlusaluseid, mille puhul võrreldav võib olla mitmesugune, kuigi selliste kõnekäändude tähenduse üldine suund jääb samaks, näit.: *Süü, nii et silm sinine; Tii tüüd, nii et silm sinine; Tõsta, nii et silm sinine; Opi [= õpi] nii et silm sinine* (RKM II 84, 504 < Ote). Mitmes erinevas olukorras kasutatavaid võrdlusaluseid, mis saavad oma lõpliku tähenduse kontekstis, esineb veelgi. Üks selliseid on *Andis, nii et laksus* (E 59032 < Trm).

et-võrdlus võib esineda mitmesugustes kombinatsioonides koos *kui-* ja *nagu-võrdlusega*, näit.: *Ta jäi nii vaeses, et tal es oleki muud kui kepp ja kott* (RKM II 84, 538 < Ote); *Ta om jo nii vaene inemine, et tal ei ole muud kui heng sisen ja silmä pään* (RKM II 84, 509 < Ote); *Ragu nigu rauda vasta, et temä ei ole toda tüüd tennu* (RKM II 84, 533 < Ote); *Pimme gu kott, et lüü vai rondige otsa, aga'i näe* (H II 25, 198 < Hel). Viimases näites võib näha kahe tuntud kõnekäänu (*pime kui kott* ja *löö või rondiga* (~ *teibaga*) pähe liitumist. *kui-* ja *et-võrdlus* võivad ka rinnastavalt liituda ning järgneda üksteisele: *Vili kasvab kui sein, ilus teine et lust näha* (H III 8, 517 < Pal). Samas esineb ka selliseid *et-kui-konstruksioone*, mida selguse ja stiili seisukohalt ei tohiks soovitada ega viljelda, näiteks: *Niipallo om viil Rootsi õigust olemah, et kui maaha satat, võit ilma loata üles tulla* (ERA II 263, 366 < Ráp). Antud juhul pole *kui* komparatiivses funktsioonis.

³² Vt. ka lk. 35–36.

Halvast stiilist räägib ka kõnekäändudes harva esinev kahekordne *et-võrdlus* antud kujul: *Tee nii, et põle aega et nina kasiks* (H II 54, 267 < Kuu).

eL üleskirjutustes näeme huvitavat *et* ja *kui* äravahtamist enam esineva *kui* kasuks, näit.: *Tegi tööd kui küüdsse veritse* (H I 6, 320 < Vas) — vrd.: *Tege tüüd, et küüdsse veritse* (RKM II 84, 524 < Ote); *Läits kui kontsa kabisive* (H III 6, 264 < Trv); *Nii olli külm kui hamba' paugi suun* (H I 6, 320 < Vas); *Ma taha nii süvvä, kui malk kargas maast üles* (H II 51, 278 < Ote); *Ma anna sullõ sändse paugu, ku imä piim lindas kolmõ harro taiva pu[u]lõ* (ERA II 117, 185 < Se). Ilmselt on sellised kõnekäändud-võrdlused tekkinud sageli esineva *kui-võrdluse* analoogial. Niisugused väljendid osutavad veenvalt ka *et* komparatiivsele funktsioonile ning õigustavad kogu vaadeldava kõnekäändude rühma käsitlemist seoses võrdlusega³³.

Kõnekäändudes võib esineda (kuigi harva) ka *mis* esinemist *et* asemel, näit.: *Rõkkab nii saati mis kirk käib maast üles* (H II 47, 301 < Kaa).

Setus võib kohata ka huvitavat võrdlusaluse ja võrreldava esinemisjärjekorra äravahtamist, kusjuures sidesõna *et* on juurde mõeldav, näit.: *Sil'mä' löövä' tuld, nii häpe sai* — nii sain häbi, *et* silmad löövad tuld (RKM II 30, 147 < Se).

et-võrdlusele ülesehitatud kõnekäändudes esineb väga tihti võrreldava äärmist napisõnalisust. Kogu tähelepanu on pööratud võrdlusaluses loodud pildi väljakujundamisele. Täiesti tavaline on öeldise verbaalse osa ärajätmine. Näit.: *Pime, et näe sõrmegi suhu pista* (H III 23, 828 < Vig); *Häda kae et ei haka ninasse kinni* (H II 54, 248 < Kuu). Ka sel juhul, kui võrreldavat on juba lähemalt täpsustatud, võib öeldise verbaalne osa kui arusaadavuse seisukohalt mitteoluline ära jääda: *Mogad pikked, ninda et viis paari vareksid mahtub pääle...* (ERA II 167, 200 < Kuu); *Suur püha, et rohigi ei käsva* (H II 46, 584 < Kad); *Tuul nii kange, et lükkab sia püsti* (RKM II 40, 10 < Hää); *Külm kõva, et hamba suuh klõbisese* (H II 63, 374 < Vas < Se).

Elliptilisus võib minna isegi nii kaugemale, et võrreldav on koguni ära jäänud, on juurde mõeldav, näit.: *Ei näe oma nena pähe* (ERA II 135, 484 < Trm); *Nii uhke, et ei näe oma nõnna pähä* (RKM II 84, 545 < Ote); *Ei näe kätt silma ette panna* — pimedus (H II 46, 564 < Kad); *Nii om pimme et kätt ei näe silma tsusata* (H I 6, 320 < Vas). Kvalitatiivset vahet ega uut tähenduslikku nüanssi *et-võrdluste* puhul sellisest elliptilisusest siiski ei teki, nagu see esineb *kui-* ja *nagu-võrdlustes*. Kui muuta viimastes veidigi võrreldavat, jätta ära kas või ainult võrdlusesõna, muutub väljendi tähendus. Näiteks *Kaval kui rebane* on

³³ Sidesõna *et* võrdlევale funktsioonile pole keeleteadlased osutanud (vt. R. Karelson, Pronoomenitüvedest *e-*, *ja-* ja *jo-*tulenevaid sidesõnu läänemeresoome keeltes, TRU Toimetised nr. 77, lk. 12–18).

kitsam tähenduslikult kui *Ta on kui rebane* või koguni *Ta on päris rebane, Ta on igavene rebane*. *et*-võrdlustele on seesugune elliptilisus nii omane, et võime rääkida tervetest rühmadest kõnekäändudest, mis on lähtunud *et*-võrdlustest. Sellised on kõigepealt osa kaudseid võrdlusi (*ki-* (*gi-*) ja *ka-* (*kah-*) võrdlused) ning osalt ka *kas* või-võrdlus. Vahepealseid nähtusi *et*-võrdluse ja temast tulenenud otseste ning kaudsete võrdluste vahel on käsitletud võrdluse vastavate rühmade juures.

VI. *kas* või-võrdlus

Kas või juuksekarv pooleks, aga järele ei jäta

kas või-võrdlus on omapärane selle poolest, et siin sageli puudub võrreldav. Kogu väljend koosneb tavaliselt ainult võrdlusalusest ja võrdlussõnast (antud juhul on selleks *kas* või, *või* (*vai*), *kas*. Võrreldav on nende kõnekäändude juures tajutav kaudselt, võrdlusalusega antud pildi kaudu. Näit.: *Seda aa vai undige pureleme* — õige julge kohta (ERA II 180, 68 < Krk). Väljendi mõte oleks: [See on nii julge, et] *aja* (*kas*) *või* *hundiga purelema*. Samasugust mõttekäiku võib kohata ka kõnekäändude *Naara kas või kõtt katski* (RKM II 84, 507 < Ote); *Vaata või ilma söömata* — ilusa asja või inimese kohta (EKRK I 20, 582 < Hää) jt. juures.

Üksikutel juhtudel on võrreldav siiski antud, näit.: *Kui v vai maka* — heast heinamaast (H III 22, 361 < Vas); *Viina ol'l nipa llo: mõsknu vai pää sisen* (H II 51, 625 < Vas); *Ta ei anna perra, kas vai nui pooles* (RKM II 84, 507 < Ote); *Ta om nii rassõ unega, vai kange' ala aja, sis ei tule ka üles* (H I 10, 309 < Vas). *Ta kannatas kas vai lõpku* (H II 45, 66 < Kan).

Mõningatel juhtudel on võrreldav muudetud kujul väljendi lõpul: *Vaju vai mua alla häbi pärast*³⁴ (ERA II 135, 484 < Trm).

Võrdlusaluse verbaalne osa (kui see üldse esineb) on enamasti käskivas kõneviisis, mis on siin nagu *et*-võrdluseski ebasikulise kõne väljenduseks. Sisuliselt antakse võrdlusalusega edasi mingi tingimuslik, samal ajal ka hüperboliseeritud pilt, mille kujundamisele on suunatud kogu tähelepanu. See on välja arendatud niivõrd ilmekalt, et võrreldava olemasolu muutub arusaadavuse seisukohalt enamikel juhtudel tarbetuks, koguni segavaks. Seetõttu piisab, kui öeldakse: *Tedä mähi vai ümbre sõrme* — liiga järjeleandliku kohta; *Kas vai juussekarv pooles, aga järgi ei jäta* (RKM II 84, 595 < Ote). Tähelependav on siinjuures

³⁴ Vrd. samasisulise *et*-võrdlusega *Mul om nii häbi, et vaju vai maa ala* (RKM II 84, 545 < Ote).

siiski selgitavate märkuste lisamine säärase traditsiooniliste väljendite lõppu, nagu see esineb ka viimase näite puhul. Näit.: *Ike kas vai silmä pääst, iks ei avita; Sadagu vai saibit, iks piät minema; Mingu kas (h)abe vai alumane lõug, aga järgi ei tohi jätta* (RKM II 84, 511 < Ote); *Või kas raiu rauda, siiski sa miust üle ei sua* (H, R 6, 524 < Pal); *Kas vai rao rauda, aga temä järgi ei jätä* (RKM II 84, 509 < Ote). Võrreldavat asendav selgitus võib seista ka fraasi alguses, kus ta sisuliselt on täiesti kõrvutatav *et*-võrdluse võrreldavaga, näit.: *Küll ma olli veli [= veel] (h)ädän, kas puu vai uputa ennäst* (RKM II 84, 538 < Ote); *Tuu asi ei anna inämp parandada, kas nuta vôi (vai) ike man* (RKM II 84, 534 < Ote). Selgitus võib aga sageli ära jääda, sõnastus ei ole siin omandanud sellist traditsioonilist kindlaksujunenud vormi, nagu see on fraasi teisel osal. Sellest hoolimata võiks seda tinglikult lugeda *kas vôi*-võrdluse võrreldavaks.

Üksikutel juhtudel võib *kas vôi*-võrdluses esineda käskiva kõneviisi asemel ka kindlat kõneviisi, näit.: *Teeb kas tükid taga* (E 14203 < Hlj); *Annab vôi qmba alt ärä* — helde kohta (H I 3, 356 < Trv); *Ta juusk kas vai tükü takkan* (H II 45, 65 < Kan). Antud juhtudel kujutab selline vorm endast *kas vôi*-võrdluse võrreldavat, kusjuures võrdlusaluses verbaalne osa puudub.

kas vôi-võrdluse väljendusviis on üldiselt väga napisõnaline, elliptiline. Ilmselt on sellest tingitud ka võrdlusaluse verbaalse osa sagedane ärajätmine, see on juurde mõeldav, näit. *Anna ai perra, [mingu] vai nui poolöst* (RKM II 30, 165 < Se); *Näet ei jäta (vôi: ei hakka jne.) [mingu] kas vai nui poolest* (E 59047 < Trm). Selline väljendusviis on tingitud kõnekeelele üldiselt omasest joonest mitte rohkem sõnu kulutada kui arusaamiseks vajalik. Kui tegemist on konkreetse situatsiooniga, siis aitab üksteise mõistmiseks ka sellisest väljendusest, kus võrdlusalus esineb väljendis, võrreldav aga peitub situatsioonis endas *vôi* isikus, kellest on jutt.

kas vôi-võrdlus on oma olemuselt, mõttekäigu kulgemise laadi ning tee poolest soetud *et*-võrdlusega. Võib oletada, et selline väljendusviis meie kõnekäändudes on tekkinud *et*-võrdluse kujuliste väljendite lühenemise teel. Sellist oletust kinnitavad mitu seika:

1. Osa *et*-võrdlusi sisaldab endas *kas vôi*-konstruktsiooni, näit.: *Asi on nii hull, et nuta kas vôi vene keeles* (ERA II 254, 56 < Käi); *Ta om nüüd nii sõber miis, et mähi vai ümbre sõrme* (H II 44, 687 < Ote); *Hais om sääne, et lõika vai vait-sega, ~ rao vai kirvega* (RKM II 84, 505 < Ote) jt.

2. Võrdlusaluse verbaalne osa esineb ühe rühma *et*-võrdluste puhul samuti käskivas kõneviisis, kujundades mingi tingimusliku pildi, kusjuures *kas vôi* on sisuliselt juurde mõeldav, näit.: *Nii*

lähedal, et viska [kas vōi] *kiviga* (E, StK 11, 7 < Rap); *Kõtt täis, et tapa* [kas vōi] *täi pääl ära* (RKM II 84, 491 < Ote); *Vesi pala, nõnna et võta* [kas vōi] *seakarva kui tahad* (E XII 30 < KJn) jt.

3. Võrreldava ärajätmisel tuleks osa *et-võrdlusi* (mille võrdlusaluse verbaalne osa on käskivas kõneviisis) kasutada *kas vōi*-konstruktsioonis, näit.: *Punane tüdruk, nii et võta okkaga* (~ *õlekõrrega*) *veri palgest välja* (H III 15, 81 < Pal) — *Kas võta õle kõrrega palgest verd* (E 13127 < Saa); *Õhk on paks, et raiu kirvega* (H III 20, 846 < Vil) — *Pane vōi kirves õhku seisma* — *õhk on halb ja paks* (H II 46, 572 < Kad); *Ilm nõnda pime et antku tõine vōi nuiaga otsa* (H IV 8, 196 < Trv) — *Anna vōi puuga pähä* — *öö pimeduse kohta* (H I 3, 247 < Trv).

4. Osa *kas vōi*-konstruktsioonis esinevaid rahvapäraseid võrdlusi võib vabalt esineda ka *et-võrdluse* kujul. Seosele *et-võrdlusega* osutab juba võrreldava esinemine antud rühma *kas vōi-võrdluste* puhul, näit.: *Jalad mustad, vōi istuta kartulid peale* (H IV 9, 827 < Amb); *Ta om nii vetel inemine, vai luidsaga ammuta* (H I 6, 772 < Vas). Ka rõhutavate sõnade (*nii* jt.) esinemine viitab suhetele *et-võrdlusega*: *Mu kõht on nii tühi kas ammusta sõrme otsast tükk ärä* (H II 47, 304 < Kaa); *Nii suur iso om, vai susi ärä-söö*³⁵ (H I 10, 286 < Vas). Tähelepanev on siin asjaolu, et sõnajärjekord on *kas vōi-võrdluses* erinev võrreldes samasisuliste *et-võrdlustega*.

5. Käskiv kõneviis, mis annab siin väljendile ebaisikulise vormi, esineb ka mõningate *et-võrdluste* võrreldavas; *kas vōi-võrdlustes* esineb samasugune käskiv kõneviis võrdlusaluses (võrreldav ju sageli puudub). Näit.: *Tee nii et surm varaks* (H II 54, 287 < Kuu); *Oota nii, et silm sinine* (ERA II 258, 108 < Sim); *Söö nii, et silm valge* (H II 49, 802 < Plt) jt. Teistest *et-võrdlustest* erineb see rühm ebaisikulist väljendusvormi taotleva käskiva kõneviisi poolest. See annab nendele kõnekäändudele erilise ilme, mis ühendab neid tingimusliku *kas vōi-võrdlusega*.

Võttes arvesse ülalesitatud kokkupuutepunkte mõlema võrdluse alaliigi vahel, võib oletada, et *kas vōi-võrdlus* kui üks omapärasemaid väljendusvõimalusi eesti kõnekäändudes on kujunenud *et-võrdluse* lühenemise, samas aga ka viimase analoogia teel.

Võrdlussõna on *kas vōi-võrdlusele* ehitatud kõnekäändudes väljendatud mitmesugusel viisil. Võrdlussõna funktsioonis võib kõigepealt esineda *kas vōi*, näit.: *Kas vōi karju appi* (ERA II 285, 557 < Jür); *Anna kas vōi haige naisele* — väga hea (H II 46, 570 < Kad); *Kas vōi jätkust lahti* — ei hooli

³⁵ Vrd.: *Kõtt om nii tühi, et süüs vai (h)undi ära* (RKM II 84, 484 < Ote);

midagi (H II 46, 571 < Kad); *Minemata ei jäta, sadagu kas vōi pussnuge ja pisikesi poisikesi* (ERA II 42, 121 < KJn).

Nii kas kui ka vōi võivad esineda ka üksikult, kusjuures teine (s. o. puuduv) on siis juurde mõeldav: Näit.: a) *kas: Naera kas moka lõhki* (H II 47, 67 < Kuu); *Sõõ kas jätkust lahti* (H III 8, 518 < Pal); *Seda kas määri leiva peale* (H II 27, 611 < Pal);

b) *vōi (vai): Vaata vōi kümne versta taga; Loe vōi raamatut; Võta vōi nõgel maast üles* (H I 3, 352 < Trv); *Keerota vai ümbre sõrme* — väega sõnakuulolik (ERA II 262, 261 < Ráp); *Sadagu vai saibit maha, miis lät iks umma tiid* (H II 63, 390 < Vas < Se).

Kui kas vōi-võrdlusele ehitatud kõnekäänulist väljendit tahetakse sisuliselt astme võrra tügevdata, jäetakse kas vōi ära, näit.: *Seda kanna pilbastega välja* — laisale (H II 27, 613 < Pal). Tingimuslik võrdlus muutub siin samastamiseks.

Esineb ka juhtumeid, kus kas vōi asemel on kasutatud *ehk*, näit.: *Ei tee, ehk siga jões põlegu* (EKS 4° 1, 265 < VMr). Sidesõna *ehk* esinemine sellises funktsioonis ja asendis on ilmselt tingitud sellest, et kas vōi asemel kasutatakse kõnekäändudes sageli lihtsalt vōi (~ vai), mis omakorda on kõnekeeles samatähenduslik sidesõnaga *ehk*. Kõnekäändudes esineva sidesõna *ehk* samasuguse funktsiooni kohta esineb rohkesti näiteid Wiedemannil, näit.: *Ehk mind pandagu tulese; Ehk ma siniseks veeks sulaksin, ma ep ole seda mitte teinud* jt. (Wiedemann, IÄLE, 259) J. Hurt, kes toob näiteid samatähendusliku *ehk* kohta, nimetab *ehk* sellist funktsiooni kontsessiivseks (ehk concessivum), tehes siiski vahet kontsessiivsete et küll, *olguigi et* (obgleich) ja kontsessiivse *ehk* vahel³⁶. Õigesti osutab Hurt sellele, et niisugune *ehk* esineb sageli pühalikes kinnitustes ja vannetes.

Kujundi seisukohalt vaadatuna on seesugustes kõnekäändudes tegemist siiski omapärase võrdlusega, mis oma ülesehituselt ning avaldatava mõtte kulgemise tee poolest erineb võrdluse teistest liikidest.

VII. väärt-võrdlus

Tal pole süüdi mitte musta küüne väärt

Mõned üksikud traditsioonilised väljendid kasutavad võrdlemist väärt-sõna abil. Näit.: *Mul pole süüdi mitte silma karva väärt; ~ musta küüne väärt* (H II 49, 802 Plt); *Sul ei ole mitte juukse karva väärt kah aru pääs* (H III 29, 488 < Hll). Sama võrdlusalus on kasutatav mitmes olukorras, mitmes kontekstis: *Mitte musta küüne väärt ei tahtnud see inimene teise oma* (H III 29, 545 < Hll) — *Süüdi ei*

³⁶ J. Hurt, Ueber die estnischen Partikeln *ehk* und *vōi*, lk. 26—33.

olõ mitte musta küüdse väärtke (ERA II 262, 406 < Ráp). Tähelepanдав on siin kahekordse eituse kasutamine.

Väärt-võrdlus esineb veel tuntud kõnekäänus *Sa ei ole toda lämmind vett väärt, mis pernaane leevä sisse pand* (H II 64, 622 < Ráp); *Sa ei ole tuo vie väärt, mis leeväl seeh om* (H II 63, 387 < Vas < Se). Sama sisu võidakse väljendada ka teisiti: *Ei maksa vett, mis leiva sees* — laisale (H II 27, 612 < Pal). Väljendusvõtete valik antud kõnekäänu puhul on väga mitmekesine.

Oksikutel juhtudel esineb väärt-võrdlus ka liitsõnalise epiteedi kujul: *Sa olet üits kuldaväärt inemine* (RKM II 84, 541 < Ote) jt.

väärt-võrdlus pole eesti kõnekäändudes kuigi produktiivne.

B. KAUDSED VÕRDLUSED

Terve rea kaudsete võrdluste tekkimise eelduseks on kõnekäändudes esinev üldine tendents öelda avaldatav mõte võimalikult lühidalt. Toetudes kontekstile või vastavale situatsioonile, milles üht või teist kõnekäändu kasutatakse, jäetakse lühiduse taotlemisel võrreldav sageli ära. Sellega muutub võrdlusalus süntaktiliselt iseseisvaks. Näit.: [*Tema on niisugune, et*] *pane saba taha ja lase metsa hundiks* (E, StK 11,4 < Ráp). Samasugust mõttekäiku näeme ka selliste kõnekäändude juures, nagu *Sarved puuduvad veel, siis oleks peris pagan valmis* (E 19558 < Rõu); *Handa viil vaja, sis olõsse valmis pini; Sarvõ viil puudusõ, muido om peris valmis vanapakan* — üteldäs kur'alõ ja tikolõ (ERA II 262, 264 < Ráp).

Ülalesitatud näited osutavad samal ajal ka hüperboolile kui kaudse võrdluse ühele tekkimise eeldusele. Võrreldava ja võrdlus-aluse täielikul samastamisel tehakse ainult väike mööndus. Sellisest taotlusest lähtudes öeldakse *Ta on just nagu päris ahv* (RKM II 84, 594 < Trt). Öeldut veel ühe astme võrra hüperboliseerides, samal ajal ka väljendust lihtsustades loobutakse niisugusestki mööndusest ning jõutakse võrreldava ja võrdlus-aluse täielikule samastamisele, näit.: [*See on kui*] *päris künnärija* — ihnus (RKM II 24, 486 < Vln); *Sii on [kui] peris tohhooo* — ebanormaalne inimene (RKM II 24, 488 < Vln); *Sa olet [kui] perüs rebäne* (H II 64, 626 < Ráp). Samasugust mõttekäiku ning arenguteed võib kohata ka selliste väljendite juures, nagu *Otsib [kui] eilist pääva* (ERA II 29, 744 < Käi); *Temä tul' jo [nigu] tuld tuuma* (RKM II 84, 595 < Ote), mis võivad eksisteerida nii võrdleva sidesõnaga kui ka ilma selleta.

Võrdlevat sidesõna asendab sageli lühenenud *kui-* ja *nagu-*võrdlustes sõna *päris* ~ *péris*, kuid esineda võib teisigi täitesõnu, nagu *veel*, *alles* jt., näit.: *Seo om veli* [= *veel, alles*] (*h*)*unt lamba naha sihen* (~ *sisen*) (RKM II 84, 484 < Ote).

Samas peab aga märkima, et oleks liiga käugele mindud, kui peaksime võrdluseks ka selliseid väljendeid, nagu *Mu i s a m a a on minu arm* (L' K.), kus mingit viidet võrdlusele siiski ei esine³⁷.

Võrdlussõna ärajätmine *kui-* ja *nagu-*võrdlustes tähendab sisuliselt öeldud mõtte ja hüperbooli tugevdamist.

Suur hulk kaudseid võrdlusi on tekkinud *et-*võrdluste võrdlus-aluste iseseisvumise teel³⁸; näit.: *See [on nii hea, et] tahab ära sulada* (H II 27, 611 < Pal); *Ta om jo nii laisk, et täi kooles jala ala ära* (RKM II 84, 490/1 < Ote) — *[Nii laisk, et] täi koolõs jala all ärr* (ERA II 262, 260 < Ráp).

Mõnikord võib *et-*võrdlustest tekkida kaudseid võrdlusi ka sidesõna ärajätmise teel, näit.: *See on [nii] suur mees [et] ega seda üks surm maha jõua murda* (H III 8, 498 < Pal); *Juusk, [et] kiil vesti pääl* (RKM II 84, 511 < Ote) jt.

Otseste võrdluste lühenemise ning selle analoogia tekkinud võrdluste kõrval on olemas veelgi võimalusi kaudsete võrdluste moodustamiseks. Osa neist kujutavad endast piltlikke väljendeid, mis on samal ajal metafoorid ja kaudsed võrdlused. Näit.: *Ninaga ümmer lööma* — halvaks pidama, ära laitma. Loomad (lehm, siga) viskavad toidunõu ümber, kui toit ei meki (EKRK I 20, 569 < Hää — M. Mäesalu). Metafoorne väljend on tekkinud siin võrdluse alusel, kuigi mitte otsese võrdluse lühenemise teel.

Suuremad kaudse võrdluse rühmad on *ki-(gi-)* ja *ka-(kah-)* võrdlus ning lendsõnalised võrdlused.

I. *ki- (gi-)*võrdlus

Ei viitsi villast lõngagi katki kaksata

Kaudselt võrreldes kasutatakse kõnekäändudes sageli liidet *-ki (-gi)*, mis aitab võrdluse mõtet esile tõsta selliselt, et liitub sisulise võrdlusera keske sõnaga, millel on rõhk. Näit.: *Ei tee kõverat kõrtki* (ERA II 178, 198 < Kuu); *Silmä karvaki omma tööd täüs* (H I 6, 771 < Vas).

Niisugustes traditsioonilistes väljendites võib *-ki (-gi)* liituda nii nimisõnale, tegusõnale kui ka teistele sõnaliikidele, olenevalt sellest, mida tahetakse ühel või teisel juhul esile tõsta. Näiteks: *Ei saa soelegi suppi* (H II 52, 21 < Kan); *Toda naarava küla tseaki* (ERA II 63, 60 < Plv); *Olõi aigo peijogi sülätä* (ERA II 262, 408 < Ráp); *Säält saa as tina nõklagi* (RKM II 30, 193 < Se); *Ei saa aigu kõrva takast süütagi* (H III 11, 192 < Rõu); *Ei usu puu taadegi* — seda, mis väega armas (H I 6, 711 < Vas); *Sa õi viina haigõ hamba pääle gi* (ERA

³⁷ B. Sõöt, Kirjandusteooria lühikursus, lk. 58.

³⁸ Vt. lk. 34–35.

II 156, 337 < Ráp); *Sinna ei avita enam ükski rohi* (H II 27, 919 < Kod).

Kõnekäändudes esinevaid *ki-* (*gi-*)võrdlusi võib vaadelda kui *et*-võrdluse lühenemisel või selle analoogial tekkinud väljendeid. Säärast oletust kinnitavad kõigepealt elliptilise võrreldavaga (s. o. elliptilise pealausega) *et*-võrdlused³⁹. Sidet *et-* ja *ki-* (*gi-*)võrdluste vahel lubavad oletada ka sellised üleskirjutused, kus juba *et*-võrdluses esineb liide *-ki* (*-gi*). Enamikus *et*-võrdluse üleskirjutustes puudub *ki-* (*gi-*)liide. Näit.: *Sa oled nii laisk, et sa oma kõrvugi kanda ei viitsi* (H III 8, 453 < Pal); *Laisk, et ei viitsi oma kõrvugi kanda* (H III 23, 101 < Hlj); *Ta ei viitsi kõrvugi kanda* (E, StK 11, 5 < Rap); *Nii nüri, et ei lõika hapud piimagi* (ERA II 156, 314 < Ráp); *Seo väits ei lõika hapunt piimagi* (RKM II 84, 545 < Ote); *Püksid paigatud, et oma nahka polegi* (E, StK 11,5 < Rap); *Suur püha, et rohigi ei kasva* (H II 46, 584 < Kad); *Täämbä om nii (h)alb ilm, et (h)ää peremiis ei aja pennigi majast vällä* (RKM II 84, 472 < Ote) — *Täämbä ei aja (h)ää peremiis pennigi majast vällä* (RKM II 84, 594 < Ote).

Samasugust nähtust kohtame isegi sellises näites, kus loogiliselt peaks *kui* asemel olema *et*⁴⁰, näit.: *Hää meel nii kui kõrvaki naarva* (H III 22, 361 < Vas). *kui*-võrdlustele pole *ki-* (*gi-*)liide omane. Antud näide tõestab omakorda ka seda, et siin on tegemist *et* ja *kui* äravahetamisega.

Huvitava nähtusena esineb *ki-* (*gi-*)võrdlustes kahekordne eitus, mida eesti keelele üldiselt ei peeta omaseks. Kahekordne eitus saadakse *ki-* (*gi-*)võrdlustes sel teel, et tavalisele eitusele lisatakse selles asendis rõhutav sõna *mitte*. Näit.: *Ei sinna aita mitte vene keelgi* (H II 54, 248 < Kuu); *Ei seda jõua mitte vartalgi teha* (H II 54, 266 < Kuu) *Selle eest ei sua mitte sõrmegi tuhasse pista* (E, A 955 < Tõs).

Sama näeme *et*-võrdluseski: *See on nii uhke, et ei näe mitte oma ninagi pähe* (H II 54, 263 < Kuu); *Mu süda sai nõnda täis, et ma es vei mitte e[n]ese naha sehes seista* (H II 47, 305 < Kaa); *Nii kuri ilm, et mitte koer ep lähe uksest välja* (H II 47, 302 < Kaa).

Nii kahekordse eituse *kui* ka *ki-* (*gi-*)liite kasutamine on tingitud soovist väljenduda ilmekalt, tõsta esile kindlaid osi või sõnu lausest, et anda sellega väljendile erilist tähenduslikku nüanssi. Samaaegselt võib selline üksikute sõnade markerimine rääkida ka afekteeritud ning erutatud kõnest. Nii kõnekeele jälgimine *kui* ka üleskirjutused näitavad, et samu kõnekäände võib kasutada ka ilma vaadeldud rõhutavate vahenditeta. Näit.: *Tapvea mette villast lõngagi katki* (ERA II 254, 393 < Rei) — *Ta ei viitsi villast langagi katski kaksata; ei kaks*

³⁹ Vt. lk. 34–35.

⁴⁰ *kui* pro *et* esinemusest vt. lk. 34.

villast langagi katski (RKM II 84, 523 < Ote); *Ei vea villast lõnga katki* — laisk (ERA II 29, 745 < Käi); *Ta pitsitas kivist vii vältä* (ERA II 156, 323 < Röp); *Ei liiguta lilli* (H II 48, 797 < Hel); *Ta om nii laisk inemine, et ei viitsi mitte lilligi liigutada* (RKM II 84, 506 < Ote) — *Ei liiguta lilli lilli pääle* — laisk inemine (ERA II 146, 481 < Saa) — viimases näites on rõhutava vahendina kasutust leidnud sõnakordus; *Ei saa aigu nõnna nuusata* (H III 11, 192 < Rõu) — *Ei saa aega ninagi nuusata* — öeldakse kiire töö juures (ERA II 141, 132 < KJn); *Seda ei sua mitte ninnä nuusata* (H II 27, 919 < Kad). Viimases teates aga näeme sama kahekordset eitust üksi, ilma *ki-* (*gi-*)liiteta, nagu see esineb *et-võrdlusteski*. Tähenduslikud varjundid on kolme viimase näite puhul erinevad. See on saavutatud nii erineva rõhutamise kui ka erineva kontekstiga. Kahekordset eitust üksi rõhutava võttena kasutatakse *et-võrdluse* analoogial kaudsetes võrdlustes sageli, näit.: *Toda inemist ei või mitte külmä vii manu usku* (RKM II 84, 506 < Ote); *Ei näe mitte sõrme suuve pistä* (RKM II 84, 507 < Ote).

ki- (*gi-*)võrdluse puhul esineb ka selline konstruktsioon, kus liidet kandvale sõnale järgneb teda lähemalt ning pikemalt selgitav kõrvallause, näit.: *Ei maksa seda vettgi, mis leiva sees om* (H II 54, 11 < Amb)⁴¹. Umbes samasugune võrdluspilt esineb *et-võrdluses* kujul *Ta on nii vilets, et ei tasu leivavettki ära* (ERA II 254, 393 < Rei) ning puhtas *mis-võrdluses*: *Ei maksa vett, mis leiva sees* — laisk (H II 27, 612 < Pal). Sama väljendit on kasutatud ka *et-* ja *ki-* (*gi-*)võrdlustele omase kahekordse eitusega: *Sa'i massa mitte sedä vett, mis levä sihen om* (H II 25, 277 < Hel); *Sa'ap teeni mette leva vett ka* — laisk (H II 47, 305 < Kaa). Nagu näidetest nähtub, võib sama traditsioonilise võrdluspildi loomisel kasutada väga mitmesuguseid võtteid, kuid olenevalt kontekstist võib sama võrdluspilt anda otse vastupidise tähendusega väljendeid.

II. *ka-* (*kah-*)võrdlus

Ta ei püsi pudelis kah

Täiesti paralleelne liite *-ki* (*-gi*) esinemisega rahvapärastes võrdlustes on *ka-* (*kah-*)sõna esinemine. Funktsioon on neil sama: rõhutada ja esile tõsta teatud sõnu väljendis. Ühe väljendusvõimaluse eelistamine teise ees oleneb ilmselt väljendi kasutaja maitsest, kõnepruugist jne. Näit.: *Vesi ka ei mahu vahele* — kindel ühtehoidmine inimeste vahel; täielik üksmeel (RKM II 40, 19 < Hää); *Sest ei saa obene kah aru* — segane lugu (H III 22, 76 < Ote); *Ta ei püsi pudelin kah; ei püsi pudelin korgi*

⁴¹ Vt. lk. 39.

all kah, säält ka tule vällä; Peni kah ei (h)augu perrä, kohes ta jäi (RKM II 84, 542 < Ote); *Nüid ei lää küll varas ka varju alt vällä* — halb ilm (ERA II 202, 179 < Krk). Siingi võib esineda kahekordset eitust: *Se'ep akka mette palava pudru peele ka* — nüri raudriist (H II 47, 305 < Kaa); *Sellest asjast ei saa mitte (h)obene kah aru, et tal küll suur pää om* (RKM II 84, 506 < Ote).

Siingi tajume sidet *et-võrdlustega*, nagu *ki- (gi)-võrdlustegi* puhul. Selle sideme tõestuseks on siingi näiteid üleminekuvormidest, näit.: *Ta nii laisk, et pane magades ka silmi kinni* — seda öeldakse väga laisa kohta (ERA II 189, 454 < Noa < Käi), *Ta nii ihnus, et võtab kerbu reie pealt ka naha ää* (ERA II 254, 128 < Phl); *Väits om nii nühri, et ei lõika hapunt piima kah* (RKM II 84, 504 < Ote); *Ma olli nii like, et (h)amba all kah es ole kuiva kotust* (RKM II 84, 529 < Ote).

Osa *ka- (kah)-võrdlusi* on seotud seletavate ning täiendavate kõrvallausetega, näit.: *Ta näeb ka seda, kui sääsk puu otsas haigutab* — inimesel on nii head silmad (ERA II 140, 514 < Vän) või *Ma näe ärä, ku kiriku arja otsan kihuline aigut'* ja *sina ütled veel, et ma ei näe* (AES, MT 186, 102 < Hel).

III. Lendsõnalised võrdlused

Osa kaudseid võrdlusi on pärit naljanditest, olustikulistest ja isikuloolistest jutustustest, muinasjuttudest jne. Selline kõnekäänd ise ei tarvitse esineda otseselt võrdluse vormis, kuid võrdlusmoment säärast kõnekäändu tekitanud rahvajutu ja objekti vahel, kelle (resp. mille) kohta vastavat kõnekäändu kasutatakse, on ilmne. Näit.: «Ei mäleta, kas olla hiidlane või keegi muu, kord kulunud tulerauaga piibule tuld raiunud, ei ole tuld üles saanud, löönud üsna sõrmed veriseks. Siis pistnud tuleraua taela ja tulekivi tasku, öeldes «*Hea et riistad ikka omast käest on*». Sellest on saanud kõnekäänd viletsate tööriistade kohta, mida alles hoitakse, ehk neid suurt kasutada ei saa (RKM II 9, 45/6 < Mär — E. Poom, 1946)⁴².

Sellistel väljenditel on ühiseid jooni lendsõnaga, milleks tavaliselt nimetatakse tõestatavast ning teadaolevast allikast päritolevaid ja vanasõnana kasutatavaid väljendeid⁴³. Fr. Seileri järgi peab lendsõna olema mitte ainult üldtuntud, vaid ka üldkasutatav. Lendsõnalise võrdluse puhul on üldtuntuse ning üldkasutatuse seisukohalt olukord mitmesugune. Kui vastav väljend on pärit üldisemalt tuntud rahvajutust, siis on üldisemalt tuntud ka sellega seotud kõnekäänd, näit.: «Üks perenaine põle kunagi

⁴² Vt. ka lk. 63—64.

⁴³ Fr. Seiler, Deutsche Sprichwörterkunde, lk. 15—18. Vt. ka G. Büchmann, Geflügelte Worte; С. Максимов, Крылатые слова; Н. С. Ашукин, М. Г. Ашукина, Крылатые слова.

oma särki pesnu! Igakord, kui ta saunes käinu, pööranu särgi ümber ja isi ütelnu: *Küll on ää, ku puhas riie ihu pääl' saab!*» Viimast lauset tarvitatakse teiste määrdunud riiete nõokamiseks ja naljaks enese kohta, kui juhtub vaja määrdunud asja kanda (ERA II 138, 86 < Hää — M. Mäesalu, 1936). Sama rahvajutt koos kõnekäänuks muutunud väljendiga on leidnud kasutamist O. Lutsu poolt «Kevades»⁴⁴, mis on omakorda aidanud kahtlemata populariseerida vastavat rahvapärast lugu.

Samasugused kõnekäänu, mis sisuliselt kujutavad endast kaudseid võrdlusi, võivad välja kujuneda ka isikuloolistest ja olustikulistest jutustustest, mille levikuala on piiratud. Sellisel juhul ei saa tavaliselt ka vastava kõnekäänu levik olla kuigi ulatuslik. Näit.: «Häädemeeste Krundiküla asunik Pritsu Tonts olnud väga kokkuhoidlik mees ja tahtnud jõukuses lähedalt pere-mehele, Joonase Kustale, järele jõuda. Ta pole lasknud räimi kunagi keeta, et siis läheb palju, vaid lasknud toorelt lauale anda. Kord ta naine ometi keetnud räimi ja Pritsu noominud teda õuel valju häälega: «Triinu, Triinu, ma ütle sul: ära keeda räimi; ku sa nõnda rikkaks saad ku Joonas on, siss.» Naabrid kuulnud ja ajanud jutu laiali, ning praegu öeldakse teist kokkuhoidmisele manitsedes: *ku sa nõnda rikkaks saad ku Joonas on, siis tee seda või seda.*» [Kuulsin seda juba noore lapsena]. (ERA II 295, 129 < Hää — M. Mäesalu 1940).

Samasugune ülesehitus võib olla ka nendel jutustustel, naljanditel, millest on võrsunud otsesed võrdlused⁴⁵ (Kihnu Mallõ Jõnni loost on välja kasvanud kaks väljendit⁴⁶ jt.). Üleskirjutusi selliste kõnekäändude ning nendega seotud rahvajuttude kohta on tehtud võrdlemisi ebaühtlaseft. Hästi on kirja pandud Kihnu (T. Saar) ja Häädemeeste (M. Mäesalu) vastav repertuaar, mujalt on üleskirjutused juhuslikumat laadi.

Mitte ainult teatud tabavad fraasid rahvajutu peategelase suust ei või kujuneda kõnekäändudeks. Kaudse võrdluse tekkimise aluseks võib olla ka kokkuvõtte mõnest rahvajutust, mida tuuakse võrdluspildina sobivas olukorras. Näitena olgu jutt siilist ja mutist: «Ütskõrd lännu siil müttä pessä, ja jäänüki sinna elutsõma. Mütt otsnu uma pesä üles ja ütelnü siilolõ: «Mine mo pesäst vällä! Sest mii mõlõmba ei mahu sisse.» Müger⁴⁷ vastanu: «Kellel kitsas käen, tuu mingi vällä arh pesast.» Ja jäänü uhkõst pessä. Sellest saanu üttelus *siil aja mügra pesäst vällä*». — Seda samma muudu löüdnu siil kahro pesä ja tüknü sisse. Kahr tulnu pessä, löüdnu siilo iist ja ajanu tedä iist ärä, umast pesäst vällä. Siil es ole kahro sõnna kuulu ja jäänü kõssamata kahro pessä

⁴⁴ O. Luts, Kevade, lk. 274.

⁴⁵ E. Laugaste, Kalevipoja-muistendite tüpologiseerimise küsimusi. TRÜ Toimetised nr. 53, lk. 70.

⁴⁶ Lk. 62—63.

⁴⁷ müger = mutt.

ja kahr muidoki pidä indale tõist asõnd otsma. Säält kasunu üttelüs: *Siil aja kahro pesäst vällä* (H II 52, 51/2 < Kan).

Samasugust kõnekäänu tekkimise teed võib näha piiratud alal tuntud isikuloolistest või olustikulistest jutustustest. Näit.: «*Mis sa, Kastna Krants, augud! Augub ku Kastna Krants* — üteldakse inimese kohta, kes vanemale inimesele vastu räägib (vasta augub). Üks Orajõe perepoeg toonud endale Kastnast naise, kes aga pole ämmaga läbi saanud. Ämm kurtnud sageli: «*Va Kastna Krants augub mu kallal.*»

Samal ämmal olnud teine minijas Kablist. Et eideke ise nime-tanud üht minijat Kastna Krantsiks, hakanud rahvas teist nime-tama Kabli Krantsiks. Ja kui kusagil laps vanemaile või üks inime-ne teisele halvasti vastu ütleb, küsitakse: «*Kas sa oled Kabli Krants või Kastna Krants?*» (ERA II 305, 113/4 < Hää → M. Mäesalu).

Rahvajuttude ja otseste võrdluste vahel võib kohata sama-suguseid suhteid. Vahe seisab ainult selles, et ühel juhul on rahvajutt võetud kokku võrdluse vormis, teisel juhul toimub võrdlemine vormi seisukohalt vaadatuna kaudselt.

C. Laiendatud võrdlused

Seni vaadeldud ülesehituselt lihtsamate ning enam esinevate rahvapäraste võrdluste kõrval on olemas veel terve rida laiendatud võrdlusi. Lihtsaid võrdlusi võidakse edasi arendada ja laiendada mitmesugusel viisil: väljendi üksikute osade tihendamise ja rõhu-tamisega, mitme võrdluse liitmise, selgituste lisamise jm. teel. Siinkohal tulevad kõne alla ka kõnekäänu teiste liikidega liitu-nud ning nendega seotud rahvapärased võrdlused. Laiendatud ning edasi arendatud võivad olla nii kaudsed kui ka otsesed võrd-lused.

I. Püsivad sõnapaarid rahvapärases võrdluses

Seos kõnekäänu kõige populaarsema liigi, rahvapärase võrdluse ning kõnekäänu teiste liikide vahel on küllaltki tihe ning silmapaistev. Kõigepealt võib kohata rahvapärase võrdluse sidet püsivate sõnapaaridega⁴⁸. Kuigi sellised püsivad sõnapaarid nagu *luu ja nahk*, *öö ja päev* jt. veel kõnekäänu endast ei kujuta, võivad nad moodustada kõnekäänu tuuma, mille ümber tekib iseseisev kõnekäänd⁴⁹.

Püsivate sõnapaaride esinemine rahvapärases võrdluses on küllaltki sageli esinev nähtus, mida võib kohata nii *kui-* ja *nagu-*

⁴⁸ Fr. Seiler nimetab selliseid püsivaid sõnapaare vanasõnalisteks vormeliteks (Deutsche Sprichwörterkunde, lk. 13–15.)

⁴⁹ Sõnapaaride liikidest vene keeles ning küsimuse uurimise ajaloost P. P. Гельгардт, Некоторые виды парных сочетаний и парных объединений слов в языке сказов П. Бажова, lk. 279 jj.

kui ka võrdluse teiste alaliikide puhul. Sõnapaaride esinemus on siin mitmekesine ja kirju. Kõigepealt võivad nad esineda võrreldavas, tõstes sellega viimase tähelepanu keskpunkti. Näit.: *Punane ja priske nagu ärg* (ERA II 187, 175 < Noa); *Kiunub ja ulvab nagu koer, kellel luu kurgus* (H III 20, 399 Vil) *Ootab ja aegutab nagu surmä tundi* (H III 20, 498 < Vil).

Sõnapaaride moodustamisel on otsustav kõigepealt sõnade sisuline külg, kuid sobivate sõnade valikul on tähtsad ka nende vormilised omadused, nagu alliteratsioon ja assonants, näiteks: *Paksu ja palju juskü räime kudu* (ERA II 167, 199 < Kuu); *Pikk ja peenike kui rehepars* (ERA II 187, 171 < Noa); *Lai ja paks leva ahi* (H III 28, 206 < Vil). Ka alliteratsiooniga sõnapaari juures pole huvituseta jälgida täielikku või osalist ülekantud tähendust, millega on saavutatud väljendi eriline ilmekus, näit. *Ta om kerge ja kõrge kui tühi vilja pää* — rumaluhke inimene (H I 6, 184 < Vas); *Lahke ja libe nagu sula või* (ERA II 187, 167 < Noa).

Mõnikord on püsivate sõnapaaride puhul märgatav ka onomatopöa ning riimuvate sõnade esinemine, näiteks: *Visiseb ja kiriseb nagu saanaahi ehk nagu soe saana ahi; Kõrtsus ja kortsus nagu tuulest tühi torupill* (H III 25, 553 < Vil). Samas võib kohata ka alg- ja lõppriimi koosesinemist, kus alliteratsioon seob püsiva sõnapaariga väljendatud võrreldavat, lõppriim aga võrdlusalust võrreldavaga: *Lühike ja lai kui prantsai* (ERA II 187, 173 < Noa).

Võrreldavale, mis *kui-* ja *nagu-*võrdlustes on kõige juhuslikuma ilmega ning varieeruv, pööratakse tihti nii vähe tähelepanu, et ta võib koguni ära jääda, koondab sõnapaaride tõttu endale peatähelepanu ning muutub väljendi keskseks osaks. Kunstiliste võtete abil on ta seotud fraasi muu osaga ning ei või enam ära jääda. Kogu väljend muutub seega kompaktselt tervikuks.

Traditsioonilisuse seisukohalt vaadatuna esineb mitmesuguseid sõnapaare: 1) püsivad sõnapaarid, mis võivad esineda iseisevates kõnekäändudes ja ka rahvapärase võrdluse võrdlusaluses (*tuld ja tõrva, ööd ja päeva* jt.); 2) püsivad sõnapaarid, mis esinevad rahvapärase võrdluse võrreldavas (*lühike ja lai, pikk ja peenike* jt.); 3) varieeruvad, ebapüsivad sõnapaarid, esinevad võrreldavas (*lai ja paks, kerge ja kõrge, kiunub ja ulvab* jt.).

Püsivate sõnapaaride esinemine võrdlusaluses muudab tihedaks viimase, koondab sellele tähelepanu niivõrd, et mõnikord jäetakse võrreldav hoopis ära või antakse võimalikult lühidalt, näit.: *Nagu luu ja nahk* (H II 7, 77 < Vai); *Otsas kui luu ja nahk* (H III 18, 475 < Vig); *Segamini nagu pudru ja kapsad* (ERA II 118, 231 < Jöh); *Rääkivad juskü siga ja hani* — kui üks ei mõista teist (ERA II 167, 197 < Kuu); *Ma*

olen sind ootnud kui kuud ja päeva (H II 8, 72 < Jöh);
Sündäs kokko nigu leib ja võisi (ERA II 252, 90 < Se).

Mõnikord aga võib sõnapaar moodustada vaid keske osa võrdlusalusest, kusjuures võrdlusalus ise on pikem, näit.: *Vanus nigu tuld ja tõrva suust vällä* (RKM II 84, 522 < Ote). Eriti iseloomulik on see et-võrdlustele, näit.: *Ta ol' nii purjun (täis), et es tiia üüd ega päivä (~ üüd ega ilma; ~ maad ega ilma* (RKM II 84, 510 < Ote); *Sadas nii, et ei olnud maa ega taeva vahet* (ERA II 146, 524 < Saa).

Sõnade sisulise tähenduse kõrval määrab siingi sõnade valiku väga sageli alliteratsioon ja assonantsi taotlus, näit. *Eläväd juku kuer ja kass* (ERA II 167, 197 < Kuu) — sõnapaari moodustamisel on peetud silmas ka antiteesi; *Si[s] ole küll kui haamri ja alasi vahel* (ERA II 200, 585 < Mar); *Nüid oleme kik ku keenu ja küdsänu* (ERA II 202, 177 < Krk); *Nemä omma õkva kui sukk ja saabas, ~ sokk ja saabas* (RKM II 84, 539 < Ote); *Kakeku kas habe vai alumine lõug* (H II 64, 603 < Rap) — sõnapaar kujundatud alternatiivi alusel; *Ta om päälegi kui krahv ja kindral* — on väga uhke ja suureline (ERA II 63, 199 < Plv).

Ka riimuvatele sõnadele on siin tähelepanu pööratud, näit. *Kärmas nagu võivänt ja käsitamp* (RKM II 9, 326 < Rap).

Tavaliselt annab püsiv sõnapaar väljendile ka pildi eredust. On aga juhtumeid, kus sõnapaar on kulunud ning oma piltlikkuse osalt või täielikult kaotanud. Näit.: *Tüü tule iluste ärä lõpetada nigu kõrd ja kohus* (RKM II 84, 535 < Ote). Nagu see on omane kulunud väljenditele, võib ka antud sõnapaar esineda mitmes kontekstis, näit.: *Tääd küll, kudäs kõrd ja kohus on* — kuidas asi peab olema (EKRK I 20, 571 < Hää).

Sõnapaaride kõrval esineb rahvapärastes võrdlustes rinnastavalt liitunud võrdlusaluste paare. Ilmselt on sellised võrdlused tekkinud peaasjalikult samatähenduslike väljendite liitumise teel. Seesugune väljendite kuhjamine ja liitmine on teostatud öeldava mõtte intensiivistamise eesmärgil, näit.: *Kadus kui tina tuhka ja välk vette* (H III 7, 202 < Vil); *Katte nigu tina tuhka ja vits vette* (RKM II 84, 509 < Ote); *Valetas nii, et suu suitses ja habe auras* (ERA II 260, 62 < Mär); *Täl ei ole muud kui hing seeh, silmä pääh* — väega vaene inemine (H I 6, 733 < Vas); *Sa ei tea mitte sest rohkem kui siga pühapäisest päevast ehk hunt hapu kapsa leemest* (H II 54, 277 < Kuu); *Sie teab nüsama pallu kui lammas lauba õhtast ja porsas pühapäevast* (ERA II 304, 135 < Sim). Sellised mõistepaarid võivad esineda ka eraldi. Vastseliinast üleskirjutatud näite kohta peab aga märkima, et seal esinev mõistete paar esineb ikka koos. Alati koos käivate mõistepaaride hulka võib lugeda ka selliseid näiteid, nagu: *Ta om kui uuelt orre pääl ja vastselt*

vaja otsan (H II 44, 534 < Ote); *Ta om jo nii peenike et uba ei sünni (h)uulele ega (h)ernes igemele* (RKM II 84, 505 < Ote); *Kui kuusinõ kurk, lavvune lõör* — suuro helüga ineminõ (ERA II 278, 559 < Se).

II. Loetelu ja prallelism rahvapärases võrdluses

Huvipakkuva nähtusena esineb rahvapärases võrdluses loeteldavalt antud võrdluste rida, mida tavaliselt kasutatakse inimese välimuse iseloomustamisel üksikute kehaosade loetlemise-võrdlemise kaudu, näit.: *Suu kui nõõpauk, silmad kui rosinad, nina peas kui hapukurk* (ERA II 140, 209 < Vän); *Suu kui solgi tooris, hambad kui reha pulgad, silmad kui rosinad, kõrvad kui tuuleveski tiivad* (ERA II 169, 73 < Vän); *Nägu just nagu kitse jälg, nina nagu Nissi kiriku torn* (H II 54, 263 < Kuu); *Lõvva' kui länigo lavva', hambad kui rehä pidime'* (ERA II 175, 325 < Se). Selline iseloomustavate võrdluste rida võib kas alguses või lõpus sisaldada ka kokkuvõtte kogu objekti kohta, näit.: *Poiss kui ponks, silmad kui rosinad, kõrvad kui kapsalehed, nina kui Nissi kiriku torn, suu kui sigade lauda uks* (E 72981 < Rap); *Suu kui solgiauk, nina kui apukurk, silmad kui tõllarattad, kõrvad kui kapsalehed, käed kui piitsavarred, jalad kui õlekõrred, kõht kui pudrupada, ise kui küsimusmärk* — täielik seeria nõokamisütlusi kehaosade kohta (ERA II 199, 339/40 < Sim).

Põhiliselt kasutatakse siin *kui-* ja *nagu-*võrdlust, kuid mõnikord võib *kui-* ja *nagu-*võrdluse kõrval kohata ka *et-*võrdlust, näit.: *Poiss ku ponks, silmad pääs ku rosinad, suu kui vestinõõbi auk, nii et kas anna suud ku tahad* (ERA II 34, 332 < Kõp).

Selliseid võrdlusi kasutatakse peamiselt üksteise pilkamiseks, mistõttu just väljendi märglevusele on suurt tähelepanu osutatud. Võrdlustega antud hüperboolid ja litootesed on tugevad, näit.: *Pää' nagu Pärnu linn, nina nagu Nissi kirik, kael nagu kala veerand, silm nagu Siimu sigade laut, koon nagu Koluvere mõis, kõrv nagu Kõrma kuurialune* — öeld. näost palju lugupidajalle (E 53572 < Hps). Nagu toodud näitestki selgub, esineb võrdlusalusena rohkesti kohanimesid; nende esinemine on siin tingitud nii hüperbooli- kui ka alliteratsioonitaotlusest. Et selliste väljendite kasutamise eesmärgiks on halvustamine, pilkamine, siis on võrdluspildid siin sageli jämedakoelised, sisaldavad eba-tsensuursusi jne., näit.: *Hambad nagu Arju väraavad, suu kui suti s... auk, nina nagu Nissi kiriku torn, silmad kui vaesemehe võikarbid* (ERA II 86, 243 < Kul < Hää).

Varieeruvus sääraсте võrdluste puhul on üsna suur: osa lüüsisid loetelust võib ära jääda või asenduda teisega. Järjekord on enam-vähem kindel: algab peast ja lõpetab jalgadega, kusjuures sellele traditsioonilisele järjekorrale võib liituda algusse või lõppu

osa, mis võtab kogu väljendi kokku. Varieeruvus on suur ka võrdlusaluste osas. Nii võidakse pead võrrelda *puhrunui*, *prügikasti*, *Pärnu linnaga* jms., silmi *rosinate*, *vaesemehe võikarbi*, *sipelga munade*, *Süümu sigade lauda*, *tõllarattaga* jne; nina võrreldakse peamiselt *Nissi kiriku torni* või *hapukurgiga*. Teiste kehaosade võrdlemisel on varieeruvus võrdlusaluse osas veelgi suurem. Kogu väljendi pikkus kõigub kahest kuni kümne üksteisele järgneva võrdluseri. Üksikud lülid-võrdlused võivad esineda ka iseseisvate kõnekäändudena (eriti populaarsed ka üksikult on *Nina kui Nissi kiriku torn* ja *Nina kui hapukurk*).

Samasugune karakteriseerimise võtte esineb ka rahvalaulus, näit.: ... *silmad kui sibulakesed*, / *paled kui paistekakukesed*, / *nina kui saiasarvekene*⁵⁰. Analoogilist nähtust rahvalaulus, kus ei toimu mõtte kordamist järgnevates osades nagu parallelismi puhul, vaid mõtte kulgeb edasi, nimetab K. Krohn jätkuvärssideks (jatkosäki), tehes vahet loetelu-, ahela-, sarja- ning karbikujuliste jätkuvärsside vahel⁵¹. Vaadeldava rühma kõnekäänud sarnanevad just loetelukujulistele jätkuvärssidele.

Mitmeosalistes kõnekäändudes võib täheldada ka parallelismi olemasolu, näit.: Kes amme jaku ehk põlle külge pühib, sellele üteldakse, et ta on *põlatu kui põll*, *alatu kui amme jakk* (H II 68, 599 < Trt); *Seal seelik seljas*, / *põrsal põll ees*, / *tallel tanu peas* (ERA II 298, 80 < Pde < Tür); *Elu kui emmisel*, *põli kui põrsal*, (ERA II 59, 175 < Nõo); *Tige kui pull*, *kuri kui kurat*, *salalik kui surmakivi* (ERA II 292, 238 < Kos). Üldiselt populaarne on kolmeosaline kõnekäänd nende kohta, kes püüavad suurstada võõrkeelte oskusega, näit.: [*See räägib*] *vene keelt kui vett* / *saksa keelt kui savi*, *no oma keelt kui vana muda* (H III 28, 921 < Kuu); *Venne kiilt kui vett*, / *saksa kiilt kui savvi*, / *armas eesti kiil avita* (RKM II 84, 508 < Ote). Nagu juba esitatud väljendites, nii ka teistes parallelismiga võrdlustes on oluline koht alliteratsioonil ja assonantsil.

Parallelismi esineb ka komparatsiooniga võrdluse puhul: *Targem kui Taara* ja *kangem kui Kalev* (Wiedemann, IÄLE, 253); *Enamb üks kui ilma*, *paremb kui paljas vesi* (H III 28, 496 < Ote). Kumbki pool võib ka iseseisva kõnekäänuna esineda, samuti kui teistegi parallelismiga kõnekäändude üksikud osad, näit.: *Üstku sial sadul selgas*, *emisel elmed kaelas* (ERA II 298, 86 < Tür) — *Just nagu sia seljas sadul* — kui mõni riie ei passi (H II 54, 272 < Kuu). M. Mäesalu kirjutab niisuguste kõnekäändude kasutamise kohta järgmist: «Võrdlusi 1. *jusku sia seljas sadul*, 2. *jusku emmisel elmed kaelas*, 3. *jusku tatikal tanu pääs*, 4. *jusku põrsal põll ees* — kasutatakse üksikult, aga tihti ka 2—3 kaupa koos. Et üks isik ütleks kõik 4 ühel hoobil, seda ma

⁵⁰ E. Laugaste, Valimik eesti rahvalaule, lk. 49.

⁵¹ K. Krohn, Kalevalankysymyksiä, lk. 79—80.

ei tea kuulnud olevat, nagu liiga pikaks läheb. Aga naljatades küll, oma teadmisi näidata tahtes, on neid 4 korraga öeldud. Paaris öeldakse küll sagedasti ja ka niisugustes teisendites: *Nüid on sial sadul seljas ja emmisel elmed kaelas!* Paaris võivad olla /võrdlused/ ükskõik millises järjekorras, näit. 1—2 või 1—4, 4—3, 3—2, s. o. täiesti juhuslikus valikus.» (EKRK I 25, 35/36 < Hää).

III. Antitees rahvapärase võrdluses

Mitmeosalise, antud juhtudel kahest võrdlusest koosneva väljendi poolte vahel võib olla sisuline antitees, mis annab kogu väljendile mänglevuse. Tavaliselt iseloomustatakse selliste kõnekäändudega vastuolu inimese üksikute omaduste, vastuolu füüsilise ja vaimse olemuse vahel. Näit.: *Pealt kui õun, seest kui sibul* — ilusa ja kurja tüdruku kohta (ERA II 254, 447 < Rei); *Illos kui inglíkene, vallus kui päävákene* (ERA II 190, 471 < Se); *Tingib kui sant, massab kui krahv* (ERA II 186, 342 < Ran); *Esi vana kui muld ja suu jahvatas kui veski* (H III 11, 196 < Rõu); *Kondelle ollet kui härg, moistuselle vähhämb kui mähhi-lanne* (H, Wiedemann 2, 163 < Krl).

Osa niisugustest kaheosalistest kõnekäändudest sisaldavad otsest võrdlust ainult ühes pooles, mis moodustab antiteesi teisele, võrdluseta või kaudse võrdlusega osale, näit.: *Muidu mõnus poiss, aga suu nagu solke asten* (H II 40, 258 < Koe); *Süda suur nagu heina kuhi, aga mõistus mahub poole pähkli kooresse* (EKS 8° 2, 376 < Pst); *Inimene kui heinakuhi, mõistus mahub pähkme kooresse* (H III 26, 384 < Kan).

Vormilistele võtetele, mis aitavad väljendi mänglevust veelgi tõsta, on erilist tähelepanu osutatud. Näeme siin alliteratsiooni, lõppriimi ja rütmi taotlust või koguni kõiki koos. Näit.: *Illos kui ingli, nõna kui saia kringli* (RKM II 30, 305 < Se); *Esi kui upin, süä kui sipul* (H II 29, 781 < Võn).

Mänglevat laadi on ka selline väljend, nagu *Tõsi kui tõrva vesi, vale kui vasika rokk* (ERA II 187, 179 < Noa), milles peatähelepanu on just suunatud väljendi kergusale, allitereerivate sõnade valikule.

IV. Selgitusega võrdlus

Rahvapärase võrdluse laiendamisel kasutatakse sageli selgituse lisamist kõnekäändu võrdluse-osale. Selgitusega võrdlused moodustavad võrdlemisi populaarse rühma, üleskirjutusi vastavate kõnekäändude kohta on tehtud üle maa. Näiteks: *Just kui mädamuna: kui külge puudutad, siis haiseb* — selle kohta, kes liig kergelt pahandama ja söimama hakkab (H II 49, 783 < Plt); *Nagu koera kaelas vorst: paneb käpa sisse ja pääh! ongi lõhki ja puruks!* — kui kelgi uus asi ei seisa (ERA II 179, 560 < Pld);

Sa olet kah kui kate talu peni: ilmast ilma söömata (RKM II 84, 470 < Ote); *Otsan ku kuulmeistre puder; luuja saiva ja laotaja jäivä ilma* (ERA II 63, 449/450 < Urv).

Sääraste kõnekäändude kasutamisel võib seletuse osa ka ära jääda (s. o. eeldusega, et seletus ise on ikkagi tuttav ning teada). Seletust sisaldava osa ärajäämisest räägivad ka üleskirjutused. Näit.: *Ta om rumal kui vinne jumal: istus nukan, kui maja palas* (H II 45, 64 < Kan) — *Rummal kui vinne jummal* (H II 60, 10 < Kan).

Sageli antakse selgitus antiteetiliste ja sünonüümsete sõnapaaridega, millega lühidalt võetakse kokku eelnev, näit.: *Viriseb kui tuli toores puus: ei ela ega sure* (H III 18, 12 < Koe); *See töö om nindagu vanatondi sia pügämine: pallu kisa, vähä villu* (AES, I < Hel); *Sa olet jo nigu susi: süüt ja salgat* (RKM II 84, 508 < Ote).

Mõnikord esinevad seletuses koguni kaks sõnapaari, näit.: *Visisäs nigu tuli tuuren puun: ei pala, ei kistu, ei ela, ei koole* (RKM II 84, 508 < Ote). Samas võib selgituses esinevale sõnapaarile järgneda omakorda kokkuvõte, näit.: *Jaan om vaga kui Pärsima oinas: ei pure, ei poksi — ei katte kumbagi* (H II 44, 693 < Ote).

Tihti võib selgituse osas märgata omakorda kaheosalist liigen-dust, nagu see juba sõnapaaride juures ilmnes. Näit.: *Sa olet ku kate otsaga vorst: töösest otsast pane sisse, töösest juosk vällä* (H II 64, 624 < Ráp); *Sa olt ni ull' ku' papi pini: tääkan lät, tima hauk* (ERA II 190, 471 < Se); *Jusku lehm: ku õhta õhe korra ammub, sis on päevane jutt räägitud — napsõnalise inimese kohta* (ERA II 300, 265 < Hää) *Näh! Just nagu erilase rakk: kui vähe puudutad, kohe helin lahti* (H II 54, 265 < Kuu).

Võrdlusele järgnev selgitus võib mõnikord kompenseerida ka puuduvat või ebatäpselt antud võrreldavat, näit.: *Jusku puudlekoer, silmad karvade sees — juuksed sassis silmil* (EKRK I 20, 580 < Hää).

Mõnikord on selgitus liitunud võrdlusega nii tihedasti, et moodustab viimasega lahutamatu terviku. Näit.: *Ta sõit nii virgastõ, et puhm näkk, tönõ es näe, kolmas küsse: kos sa läät* (H II 51, 623 < Vas); *Siin om neid kui Viru-varessit, üits ei kuule, tõne ei näe, kolmas viil kogundi sõke* (H II 25, 255 < Hel).

Selgitav osa võib esineda ka enne võrdlust. Sel juhul on võrdluse ülesandeks teha eelnevast kokkuvõte ning üldistus, näit.: *Pool musta, pool valget, nagu kuke muna* (H II 49, 813 < Plt); *Sel asjal on kaks otsa, nii kui heina-aegsel ilmal* (H III 15, 158 < Pal).

Terav pilge saavutatakse sageli sel teel, et selgituse ja võrdluse vahel on antitees: võrdluse osa kiidab, selgitus võtab selle kahekordselt tagasi, näit.: *Tütrek just kui säksa õun: süü är vai sülgä maaha* (ERA II 262, 412 < Ráp); *Rikas kui Riia kikas:*

puul terrä (h)obese sõnniku sisen (RKM II 84, 477 < Ote); *Läheb kui lüpsiku töö, muudkui toru panemine on raske* (E 3179 < Urv).

Võrdlusele järgnev selgitus tuuakse mõnikord täpsustava kõrvallause kujul. Sageli on see täiendkõrvallause, mis täiendab võrdluslust. Näit.: *Suu kui hea kulp, kellega võib leent ja sea söömist tõsta, kõlbab igale poole* — öeldakse sellest, kes igasugu juttu segamini räägib (E 32919 < Hlj); *Nigu lehm, kes pallu piima and ja jalaga ümbre löö* (H I 2, 538 < Ote; *T. ots nigu hobõsõ tapja, kel' endäl väits hammaste vahel om ja arvas, et väits ära kadunu* (H II 29, 802 < Kam); sama võidakse väljendada ka lühemalt ning selgemalt: *Ots ku lihonik väist, a väits hindäl hammaste vahel* (H II 64, 614 < Rap). Selliste võrdluste juures oleneb sõnastus tihti selle kasutaja väljendamisoskusest, ka sellest, kuivõrd soovitakse niisuguse kõnekäänu teket põhjustanud situatsiooni meenutada. Kahe viimase näite puhul on see vahe ilmne: esimene neist püüab selgitavasse kõrvallausesse kogu sündmust mahutada ning väljendus on hajuv, ebaselge, teisel juhul on sama sisu oskuslikumalt ning selgemalt kokku võetud.

Võrdluslust selgitav kõrvallause võib olla mõnel juhul ka temporaalse *kui*-ga algav ajamääruslause. Näit.: *Kükitab pääle, nagu kass kivi otsas, kui hiirt valvab* — pilkamiseks öeldud (H III 28, 173 < Vil); *Auräb just kui saunä keres, kui leinu visätud* (H III 20, 474 < Vil).

Mitmeosaliste, eriti selgitusega võrdluste kohta peab märkima, et varieeruvus on siin võrdlemisi suur. Eriti puudutab varieeruvus selgituse osa, mis pole tavaliselt sellist traditsioonilist vormi saanud nagu kõnekäänu muu osa. Väga sageli oleneb võrdlusele lisatud selgituse sõnastus vastava kõnekäänu kasutaja oskusest, maitsest, mõnikord sellestki, kellele see on määratud, kes kuulevad vastavat väljendit pealt. Viimane kehtib eriti sellisel juhul, kui selgitus sisaldab endas ebatsensuursusi, jms., mis võib ära jääda, kui auditoorium pole vastav. Selgituse osa ärajätmist soodustab asjaolu, et võrdlus ise kujutab endast omaette tervikut, mis on tavaliselt mõistetav ka ilma selgituseta.

Võrdluse sisu avamiseks toodud selgitus võib tihti esineda ka pikema jutukese, naljandi või anekdoodi kujul, mis on võrdlusesse kokku võetud. Näit.: *Omadega väljas kui Edru mees lehma toiduga. Lehm lõpnud ja hein otsas — ega ta nälga surnud, kõrs oli suus* (ERA II 266, 117 < Sim). Eeldades, et kuulajale on lugu ise tuttav, võidakse kasutada ainult võrdlust. Loo peategelane võib aga muutuda⁵².

Väga paljude koha- ja isikunimedega seotud võrdluste taga võib olla mõni naljandilaadi looke (mõnikord isegi tõestisündinud lugu), mis sobivas olukorras lühikesse võrdlusesse kokkuvõetuna võib olla paralleelina toodud ühele või teisele sündmusele. Kohanimi tavaliselt muutub, asendatakse teises kohas vastava koha-

⁵² Vt. lk. 22—23.

nimega, millega seostatakse võrdluseks kokkuvõetud lugu. Näit.: *Nindägu S o r g e p ä r ä p o r s a d*: «*Lähme rugisse, lähme rugisse!*» (H II 56, 1059 < Kuu), *N a g u P u r i k a p õ l l u p õ r s a d*: «*Lähme rukkisse ja lähme rukkisse!*» Aga minejat ei saa kuhugi (E, StK II, 10 < Rap).

Võrdlusele järgnevas selgituses pannakse sageli rääkima putukad, loomad jms. Näit.: *T a o m õ k v a k u i k i h u l a n e*: *algusen om iks*: «*Onu, Onu!*» Aga pärast om: «*Peni (h)ind!*» — öeldakse sääse pirinat matkides (RKM II 84, 492 < Ote).

Selgitused annavad palju huvitavaid ja mitmekesiseid võimalusi rahvapärase võrdluse laiendamiseks. Kuigi selgitus ise on kõige liikuvam ning muutuvam osa kogu väljendist, tuleb märkida, et kõnekäänu sisu avamise ning huvi äratamise seisukohalt on tema ülesanne küllaltki tähtis. Just selgitusega antakse tihti kogu väljendile tema lõplik tähendusvarjund.

V. Rahvapärane võrdlus ja retooriline hüüatus ning küsimus

Armastatud võttena esineb rahva suulises kunstiloomingus retooriline hüüatus või küsimus. Nendega puutume kokku nii rahvajuttudes, rahvalauludes kui ka kõnekäändudes. Terve suur iseseisev ning mitmekesine kõnekäändude liik on üles ehitatud retoorilisele küsimusele ja hüüatusele. Kuna niihästi rahvaluule üksikud žanrid kui ka kõnekäänu üksikud liigid on omavahel tihedasti seotud, on ootuspärane, et mõnigi kord võib kohata kõnekäändudes esineva kahe põhilisema kompositsioonilise võtte — võrdluse ja retoorilise hüüatuse ning küsimuse koosinemist.

Retooriline küsimus antakse huvi äratamiseks, mõttekäigu juhtimiseks soovitud suunas. Vastust sellele ei oodata, vastuse võib aga mõnikord anda küsija ise. Just selline võte esineb sageli rahvapäraste võrdluste puhul. Näit.: *Määnes sul miel? Sääne ku geldo*⁵³ *liim* (ERA II 117, 184 < Se). Umbes samasugune väljend leidub üleskirjutustes ka ilma retoorilise küsimuseta: *Tal um miil ku kiisla liim* (ERA II 257, 347 < Rõu), kusjuures nii ühe kui ka teise näite puhul paistab silma siseriimi taotlus (*miil — liim*).

Võrdlemisi sageli esineb selline retooriline küsimus just võrreldavata *kui-* ja *nagu-*võrdluse ees, asendades omamoodi puuduvat võrreldavat. Näit.: *Mis mēs sē on? nagu hobuse pea-kott* (Wiedemann, IÄLE, 249); *Mis sa kõrisät? Nigu marjan tsiga!* (RKM II 84, 475 < Ote); *Mis sa iket? Õkva nigu ni'läne laits!* (RKM II 84, 522 < Ote); *Mis sa patrat? Nigu pudru pada (~ tatriku veski)!* (RKM II 84, 523 < Ote); *Mis sa jooksed, hõlmad laiali kui värjul suvel viheldes (~ supel-*

⁵³ kelt (gelt), gen. keldo = päikese käes kuivatatud kala.

des) (E 5203 < Pal); *Lapsed, mis te hullate, jüsgu virmalised vehklevad* (H III 8, 517 < Pal). Säärased kõnekäänud öeldakse sageli pahameelega, bravuurselt ning sisaldavad tihti ebatsensuursusi.

Retooriline küsimus võib võrdlusega ka nii tihedalt liituda, et neid on vormiliseltki võimatu lahutada, näit.: *Kos nüüd om (= tüdruk) ku ärtu äss, ei pelga ämp midägi* (E 56000 < San); *Kos om nüit kui parun vällän!* (RKM II 84, 509 < Ote). Samasuguseid hüüatusi võib kohata aga ka ilma võrdluseta, näit.: *Kos om nüit valge vällän!* (RKM II 84, 509 < Ote).

Mõningatel juhtudel pole retoorilise hüüatusena kasutatavate lühikeste võrdluste puhul võrdlusaluse piltlikkusele ja tähendusele tähelepanu osutatud, sama võrdlusalust võib kasutada mitme võrreldavaga. Tüüpiliseks näiteks on võrdlused *Läigis kui kurat! Illus kui kurat!* (RKM II 84, 502 < Ote) jt. Selline võrdlus-hüüatus väljendab tema kasutaja suhtumist, mis lähemalt avaldub aga kõnetooni, intonatsiooni, ka konteksti kaudu.

Nagu retooriline küsimus, nii võib rahvapärase võrdlusega koos esineda ka pikemaid retoorilisi hüüatusi, näit.: *Vat kus mehe rind, just nagu vabadiku söömalaud!* (H II 54, 248 < Kuu); *Vat kus mehe rind, just nagu opmanni kapi uks!* (H II 54, 249 < Kuu).

Retoorilisi küsimusi ning hüüatusi on kasutatud ka kaudsete võrdluste väljendamisel, näit.: *Mõni mõis või ahjutäis vorste!* — öeldakse tühise kaotuse korral või juhul, kus pole vaja pikemat seletamist (ERA II 141, 129 < KJn); *Mis täab siga piiblest!* — mis teab vähik kõnealusest küsimusest (ERA II 138, 84 < Hää); *Mis täab siga oma surmast või kõstre lehm pühapäevast!* — s. o. ei tea midagi (ERA II 69, 233 < Hää).

Retoorilisi hüüatusi ja küsimusi kasutatakse kõnekeeles rohkesti, eriti emotsionaalse ning afekteeritud kõne korral. Nad annavad kõnele värvikust, eredust ning emotsionaalsust.

II

VÖRDLUSALUS

Võrdluse ülesanne on tekitada kuulajais piltlikke kujutlusi, anda sellega ülesandeid ning muuta öeldav mõte elamuslikuks. Neil alustel kujundatud pildi kaudu annab rahvas ka oma hinnangu nähtuste või kaasinimeste kohta, kellega ta kokku puutub. Oluline on siinkohal märkida, et nähtuste või kaasinimeste kirjeldamisel ning iseloomustamisel kõnekäändude abil jäädakse harva erapooletuks. Rahvapärase võrdluse puhul oleneb hinnangu positiivsus või negatiivsus võrdlusalusest, mis peab avama vaatlusaluse nähtuse olemuse. Kunstiline kujund peab muutuma eeskätt rahva tunnete ja suhtumise väljendajaks.

Kuigi folklooris, sealhulgas ka kõnekäändudes, on palju ruumi fantaasial, põhineb see, ka kõige kõrgelennulisem, ikkagi tege-likkusel ning on viimasele tagasiviidav. Ka objekte ja kujutelmi valib kõnekäänu kasutaja võrdlusaluseks teda ümbritsevast reaalsest tegelikkusest. Kõigepealt tuleb võrdlusaluse valik arvesse kõnekäänu kasutaja enda kõige lähemast ümbrusest, teda ümbritsevast loodusest ning sellest majanduslikust ja sotsiaalsest miljööst, kus ta elab ning tegutseb. Nii on üldiselt tuntud kõnekäänud *Sirge kui osi* (ERA II 118, 418 < Jõh); *Oota nagu päikest pilve tagant* (E 73848 < HMd); *Otsid asjata nagu nõõpnõela heinasaost* (E, StK 11, 12 < Rap); *Sitke kui kanep*; *Paks kui kohvi* (H III 18, 475 < Vig); *Märjad kui seenelised* (ERA II 295, 156/7 < Hää); *Teda aja ku vaga vasta ossa saina* (H II 30, 423 < Ran); *Mina või temaga tetta kui pottsepp saviga* (H I 6, 92 < Vas); *Kaotanu väärtusõ kui vana raha* (ERA II 278, 555 < Se) jt.

Kuivõrd kõnekäänd on traditsiooniline ning omamoodi kivenud väljend, niivõrd säilitab ta endas ka mälestusi minevikulistest suhetest inimeste endi ja inimese ning looduse vahel. Nii kajastuvad kõnekäändudes minevikus eksisteerinud majanduslikud tingimused ja suhted, iseloomulikud jooned kunagisest olustikust ka siis, kui kõnekäänu teket põhjustanud nähtusel enam mingit osa ei ole. Näit.: *Käib jusku küinalt kastmas* — käib alati, mitu korda järjest. Selle aluseks on endisaegne küünalde valmis-

tamine kastmisega. Kui vormi ei olnud, siis kasteti taht sularasvasse, hoiti sirgelt rippus, kuni külgehakanud rasv hangus, kasteti uuesti ja lasti jälle hanguda. Kastmist korrati, kuni küünlale soovitud jämedus saadi (EKRK I 20, 565 < Hää — M. Mäesalu, 1958); *Sa tullit õkva kui tuld tuuma* (RKM II 84, 524 < Ote); *Kuju nagu parsilt maha võetud; Suitseb just kui kütis* (H III 20, 473 < Vil); *Otsi kui piiru tulega* (ERA II 187, 171 < Noa); *Nii kui unt uue aea nurkas* (ERA II 254, 56 < Käi) jt. Aja kaugenedes võib minevikulistel suhetel tekkinud ning traditsioonilise vormi saanud kõnekäänd olla kasutusel ka siis, kui kõnekäänu kasutaja neist suhetest enam teadlik ei ole. Seesugust väljendit kasutatakse kõnes traditsioonilise poeetilise figuurina. Säärane on üldtuntud kõnekäänd *Karjub kui ratta peal* (ERA II 172, 309 < JMd), mis on ühendusse viidud inkvisitsiooni ja kadalipuga (nõrkeja pandi ratastele). Antud traditsioonilise väljendi sisu tuhmumisele viitavad need teisendid, kus võrdluspilt on muutunud, näit.: *Rüük nigu rattan* (ERA II 257, 394 < Kam); *Karjub kui siga ratta peal* (ERA II 172, 307 < JMd). Viimasel juhul on ilmselt tegemist kahe traditsioonilise võrdluspildi kontamineerimisega: *Karjub kui ratta peal* ja *Karjub kui siga aia vahel*. Sellist liitumist soodustavateks teguriteks on ühesugune võrreldav ning esimese väljendi võrdluspildi ebakonkreetsus kõnekäänu kasutaja teadvuses. On olemas muidugi võimalus, et kulunud ning ereduse kaotanud väljendi kõrvale tekivad uued kõnekäänud, mille võrdluspilt on konkreetseuse tõttu mõjuvam ning seotud lähemalt kõnekäänu kasutaja aja ja olustikuga. Tuhmunud võrdluspilt võib kõnekäändudes aga ka edasi elada, seda just tänu traditsioonilisusele ja vormile. Nii võib olla käibel mitu sama tähendusega, kuid eri aegadel tekkinud ning erineva võrdluspildiga kõnekäänu, näit.: *Karjub, kääksub kui käru ratas*; 2) *Karjub, lõugab kui ratta pääl*; 3) *röögib kui auto pasun* (EKRK I 20, 565 < Hää).

Uue kajastumine kõnekäändudes ei toimu tavaliselt üleöö. Uute nähtuste kunstiline süntees ning selle kajastumine sõnakunstis nõuab lühemat või pikemat aega. Pealegi on siin tegemist nähtusega, mis võtab aega ka traditsiooniliseks muutumisel. Ometi toimub kogu see keerukas protsess uute kõnekäändude tekkimisel suhteliselt kiiresti ega nõua alati aastaid ega aastakümneid. Rahvapärased võrdlused, mille võrdlusaluses kajastuvad päevakajalised sündmused ja konkreetsed ajaloolised tegelased, on käibel suhteliselt lühikest aega nagu vastavasisulised anekdootidki. Nad ilmuvad kasutusele kiiresti koos neid esile kutsunud sündmustega, on lühikest aega palju tarvitavateks löökfraasideks ning kaovad käibelt tavaliselt enne, kui on läbi teinud pika lihvumisprotsessi, mis on vajalik traditsiooniliseks muutumisel. Nad ilmuvad ja ka kaovad koos nende päevasündmustega, mis on nende teket põhjustanud, andes ruumi uutele sündmustele ja olukordadele, mis saavad nüüd uute võrdluspiltide

allikaks. Sellised on võrdlused: *Siga kui Hitler* (ERA II 256, 704 < Vän < Ta, 1939); *Segane nagu välispoliitika*; *Kõrge kui leiva hind*; *Lõhki nagu tööerakond* (ERA II 31, 163 < Trt, 1930); *Ropp nagu moodne romaan* (ERA II 31, 164 < Trt; 1930); *Ah sina oled ka heitlik nagu nüüdse aja abielu!* (ERA II 208, 201 < Trv, 1939); *Kahtlane just nagu sotside liider* (ERA II 288, 68 < Tln, 1940); *Palju lapsi nagu töötatöölisel* (E 66564 < Tor); *Just nagu kindral Soots kardab peldikuid*. Kindral Soots, kui oli Tallinna linnapeaks, laskis peldikud ära hävitada — «kokkuhoiu mõttes», aga nüüd on rahval juba kõnekäänd (ERA II 288, 67 < Tln, 1940, E. Kriitmäe).

Võrdlusaluse valikul on peatunud ka sellistel ajaloolistel sündmustel, mis on jätnud endast kestmataid mälestusi. Ka nende eluiga rahvasuus on kestmata kui eelmistel väljenditel. Näit.: *Kadus kui rootslane Poltava all* (ERA II 118, 346 < Jõh); *Elajäd röögiväd nagu Vene-rantsuse sõa aeäl*, kui Riia linnä alev põles, kui maailm suitsu ja kõrveaisu täis olli, kui rahvas oma varanduse ära peitsid ja isi Tarvastu metsa varju läksid otsma (H III 20, 518 < Vil). Viimase teksti juures esinev omapärane kumuleeritud selgitus võib ka ära jääda, kuna väljendi sisu jääb samaks. Ajalooliste sündmuste otsest kajastust rahvapärastes võrdlustes leidub siiski mitte eriti ohtralt. Teadaolevaid üleskirjutusi selliste traditsiooniliste väljendite kohta on vähe.

Omaaegsed suhted, sotsiaalsed vahekorrad võivad mõnikord võrdluspiltidena kõnekäänus ka edasi elada, eriti kui tegemist pole konkreetse ajaloolise isikuga, vaid ühe või teise sotsiaalse kihi, klassi, seisuse vms. esindajaga, kellele on omistatud mingi teda iseloomustav karakterne joon. Näit.: *Uhke kui türgi sultan* (ERA II 183, 559 < JMd); *Sa oled uhke kui türgi sultan* (ERA II 172, 315 < JMd); *Laisad kui kuningad* (ERA II 183, 552 < JMd); *Elad kui baron* — elat väga hästi (H II 50, 429 < Trm); *Maga nagu siidipoe saks* (E, StK 11, 12 < Rap); *Käu kui kindral pää pistü* (ERA II 252, 104 < Se). Möödamattes leiavad siin kajastust ka klassiühiskonna sotsiaalse elu, ebavõrdsuse jt. momendid, näit.: *Kuulus nagu rikka tõi või vaese õlletegu* (Kuu).

Teaduse, tehnika jm. saavutused kajastuvad rahvapärastes võrdlustes üsna kiiresti. Näiteks Setust on 1939. a. üles kirjutatud järgmised võrdlused: *Kõnõlas kui telefoniga*; *Vallus tuli kui elektri*; *Ogev kui raudtii*; *Lätt kui autoga*; *Undas kui traktor* (ERA II 252, 103 < Se). Kriteeriumiks antud väljendite vanuse määramisel on võrdlusalus ise.

Samas leiavad kõnekäändudes ikka veel kajastust omaaegsed mütolooilised kujutelmad, kuigi enamasti neid enam tõsiselt ei võeta. Näit.: *Jüst kui külmkinga kingad oleks olnud* — öeldakse mõne nõelutud jalanõu kohta. *Igavene külmking*⁵⁴ — ihnsa ja osavõtmata inimese kohta (ERA II 157, 71 < Ans); *Nagu*

⁵⁴ F. J. Wiedemann, IALE, lk. 424.

*mardus*⁵⁵ — kes äkki silmist ära kaob (H II 46, 861 < Amb); *Tuleb kut koterman*⁵⁶ — kehvalt, katkiselt rõivastatu kohta (ERA II 158, 448 < Mus); *Veereb kui teterman*⁵⁷ (H II 27, 611 Pal); *Kos nüit istus viha täis nigu va puuk!*⁵⁸ (RKM II 84, 496 < Ote); *Täis kui puuk* (ERA II 252, 97 < Se); *Tuline kui pisuand*⁵⁹ (ERA II 186, 341 < Ran); *Juuskva nigu soende*⁶⁰ (ERA II 262, 260 < Ráp); *Nigu nõid*⁶¹ *käve sälgä* — rahu ei piä (H I 7, 661 < Kan); *Veerled kui tuuliskpask*⁶² (H III 8, 622 < Pal) jpt. Tänapäeval kõnekäänu kasutaja enam ei mõtle selliste võrdlusaluste mütoloožilisele sisule, mis neil kunagi oli. Nad on muutunud omapärasteks poeetilisteks figuurideks. Samasuguse arenguprotsessi on läbi teinud ka omaaegsed mütoloožilised kujutelmad haigustest (katkust, halltõvest, luupainajast). Needki kajastuvad kõnekäändudes: *Kaelas naagu luupainaja*⁶³ — ei pea rahu (ERA II 187, 177 < Noa); *Sa käid mu järel nii kui katk*⁶⁴ *sõa järel* (H III 8, 621 < Pal); *Must nagu katku märk* (H III 20, 517 < Vil); *Kaltsus nagu katku esimene käsk* (ERA II 129, 437 < Mär); *Värisep ku allr-sõitja*⁶⁵ (H IV 8, 198 < Trv); *Ta külmet ja värisi kui halli sõitja* (H I 6, 320 < Vas). *Väriseb* (hirmust) *kui allisõitja* (hallitõbine) (ERA II 186, 342 < Ran); *Ma pelsi, et mu ihu nagu alli sõite* (ERA II 298, 312 < Puh) jt. Viimaste tekstide juures on omaaegne mütoloogiline kujutelm eriti hästi tajutav.

Mitmesugust sisu omab rahvapärases võrdluses kajastust leidnud kujutelm *tont*⁶⁶: *Harimata kui rehe tont* (H II 43, 741 < Pal); *Teeb nagu tonti* (ERA II 167, 202 < Kuu); *Külub nagu tondi silm* — viletsa tule kohta (H II 7, 765 < Iis); *Maalib kui tonti saina pääle* (ERA II 51, 15 < Puh) jt.

Kõnekäändudes leiame ka terve rea loodusnähtuste personifikatsioone (Külm, Tuisk, Pakane jt.); loodusnähtusi kujutatakse isikutena. Mõnel määral võib siingi olla kunagine mütoloogiline alus. Hiljem on sellised väljendid muutunud poeetilisteks kujunditeks. Näit.: *Tuled koju kui tuisuvana* (ERA II 183, 549 <

⁵⁵ Fr. R. Kreutzwald, Kalevipoeg (1953), E. Laugaste kommentaarid, nr. 9, lk. 388–389.

⁵⁶ Laevahaldjas.

⁵⁷ Seesama.

⁵⁸ M. J. Eisen, Esivanemate varandus, H. Tampere kommentaarid, lk. 234.

⁵⁹ Sealsamas.

⁶⁰ Sealsamas.

⁶¹ Sealsamas, lk. 233.

⁶² Fr. R. Kreutzwald, Kalevipoeg (1953), E. Laugaste kommentaarid, lk. 402, nr. 109.

⁶³ Sealsamas, lk. 415, nr. 204.

⁶⁴ Fr. R. Kreutzwald, Kalevipoeg (1953), E. Laugaste kommentaarid, nr. 11, lk. 389/390.

⁶⁵ Sealsamas, nr. 186, lk. 413.

⁶⁶ M. J. Eisen, Esivanemate varandus, H. Tampere kommentaarid, lk. 234.

JMd); *Käib kui külm puid pitti* (ERA II 257, 391 < Kam). Suur osa kõnekäändudest, mis sisaldavad külma, tuisu, halla, surma jms. personifikatsioone, ei esine võrdluse kujul. Samasugust võtet kasutatakse ka rahvalauludes. Kõnekäändudes võib kohata ka abstraktsete mõistete (õnnetus jt.) isikustamist ja konkretiseerimist, näit.: *Kiriseb nigu unnik õnnetust* (ERA II 258, 117 < Sim); *Sääl ta nüit istus õkva kui unik õnnetust* (RKM II 84, 496 < Ote). Sageli on võrdlusalusena kasutatud surma personifitseeritud kujul kõhna, kondise või haige inimese välimuse iseloomustamisel; kasutatakse selliseid kujutelmi, nagu *surma kirve, surma kutsar, surma vari, surma suutäis, surma org* jms. Et töötava inimese iluideaal on ikka seotud terve, elurõõmsa ning töövõimelise inimesega, sisaldavad võrdlused surmaga ikka peioratiivset, mõnikord aga lausa halvustavat suhtumist.

Mitmete kõnekäändude võrdlusalused on rajatud kujutelmale vanapaganast⁶⁷: *Pea sassis nagu vanapagana kaeraaed* (E, StK, 11, 8 < Rap); *Temä om joba sääne miis, et tege vanakuradilegi sarve pähä* (RKM II 84, 495 < Ote); *Kangekaelne nagu puupäga vanapagan* (H III 20, 516 < Vil); *Oled kõber nagu ristis vanapagan* (ERA II 200, 591 < Mar) jt. Kuna vanapagana kujutelmaga on rahvajuttudes liitunud mitmeid motiive nii rahvapärastest uskumustest kui ka kristlikust kuradist⁶⁸, võib seda täheldada ka kõnekäändudes. Samas kõnekäänus võib kuradi asemel esineda ka vanapagan ja vastupidi, näit.: *Kardab [töökäsku] kui vanapagan vâlku* (RKM II 40, 158 < Hää); *Kardab nagu kurat vâlku* (ERA II 38, 629 < Vai).

Kuradi, kõige halva kehastuse kujutelm on levinud eriti ristiusu kaudu. Siin on rõhutamist leidnud motiiv kuradist kui hingede püüdjast, mida võib kohata kõnekäändudeski negatiivse iseloomustuse andmisel, näit.: *Ta on raha järele nagu kurat hinge järele* (E 27845 < Urv); *Korjab kopikuid kui kurat hingesid* (H II 27, 317 < Pal); *Käü kui kurivaim hinge otsma* — väega tihti käi midägi otsma (ERA II 268, 260 < Röp). Kõnekäändudes nagu rahvajuttudeski on kurat (ka vanajuudas, vanahalb, vanatont jt.) sageli seotud kuidagi rahaga. Rahvapärastes võrdlustes kasutatakse niisuguseid võrdluspilte rahaahnuse halvustamiseks. Näit.: *Raha ku' rapa, ku' vanal halval aganit* (H II 63, 386 < Vas < Se); *Aja taad raha kokko nigu vanajuudas aganed* (ERA II 262, 414 < Röp).

Piiblist pärit olevad kujud ja motiivid on andnud ainet paljudeks kõnekäändudeks, sealhulgas ka rahvapärasteks võrdlusteks, näit.: *Ta om mul kaalan nigu igävene rist* (RKM II 84, 499 < Ote); *Ta kohkus kangeks kui soola sammas* (H I 5, 196 < Vlg); *Mul om tu teedä ku viis päätükki* (H II 56, 613 < Vön) jpt.

⁶⁷ M. J. Eisen, Esivanemate varandus, H. Tampere kommentaarid, lk. 234.

⁶⁸ Sealšamas, lk. 233.

Arvesse tuleb veel terve hulk võrdlusi piiblist võetud tegelaskuju-
dega (Adam, Eeva, Juudas, Koljat⁶⁹ jt.). Samas tuleb aga mär-
kida, et suhtumine piibli ainesse, mis on aluseks saanud osale
rahvapärastele võrdlustele, on enamasti mittereligioosne, mäng-
lev, naljatlev ning humoristlikki. See suhtumine avaldub võrd-
luspiltide kujundamises, kus on laskutud ebamaiste asjade ini-
mesestamisse ning on asutud sellega ülevuseoreooli mahakisku-
misele kirikumeeste poolt pühaks peetud lugudelt. Näit.: *Nigu*
vana jumala sällä tagan — eriti hea olla (ERA II 156, 179 < Nõo); *Ta on äkiline nagu issanda püss* (ERA II 202, 241 < Pil); *Hea nagu seitsmendas taevas* (E, StK 11, 9 < Rap) jt. Sama-
sugust efekti saavutatakse ka mitmete vormiliste võtete rõhuta-
mise teel. Taotledes kõigepealt väljendi kõlavust, allitereervate
sõnade sobivat koosseksisteerimist, öeldakse «tõsiselt»: *Tost sa ei*
pääse nigu patane põrgust (H II 30, 570 < Nõo). Pannes rii-
muma sõnad rumal ja jumal kõnekäänus *Sa oled nii rumal kui*
üks vene jumal (E 41904 < Kuu), püütakse naeruvääristada olu-
sid, millest väljend on välja kasvanud. Sobivasse lühikesse ning
meeldejäävasse vormi surutud selgitus, mis sageli järgneb selli-
sele võrdlusele, rõhutab omakorda öeldud mõtet: *Sa olet rummal*
kui venne jummal: istus nukan, kui tare palas (RKM II 84,
499 < Ote).

Kõige ilmekamat keelt ebareligioosest suhtumisest piiblis-
se aga räägivad sellised rahvapärased võrdlused, nagu *Podiseb*
nagu vana piibel kunagi (ERA II 113, 683 < Saa); *See niisama*
ku piibel: ühtepidi käseb, teistpidi keelab (RKM II 40, 148 < Hää).

Rahva arvamus kiriku ning kirikutegelaste kohta on järsult
eitav. Selline hoiak on kõigiti põhjendatud: oli ju kirikuõpetaja
samuti härra, s. o. ekspluateerija, parasiit, kes majandusliku
surve kõrval püüdis pimestada vaimu. Sellistest suhetest on välja
kasvanud arvukad pastori- ja kirikuvastased naljandid, vana-
sõnad ja kõnekäänudki. Rahvapärases võrdluses avaldub anti-
religioosne hoiak erinevalt naljanditest ja vanasõnadest, kus
see esitatakse vahenditult. Kõnekäänus avaldub see aga koos
võrreldavale antava hinnanguga võrdluspildi kaudu. Näit.: *Ahnõh*
kui papp (ERA II 252, 102 < Se); *Põhalda' kui papi rahakott*⁷⁰
(ERA II 278, 550 < Se); *Nagu juudi papp palub pattusi andeks* —
kiiresti ja ebaselgelt rääkiva inimese kohta (E 27844 < Nrv) jpt.

Kõnekäändude kui rahvaluule ühe kasutatavama liigi ning
rahvakeele olulise koostisosa väljendusvõimalused on mitmekesi-
sed ning rikkalikud ka sõnavara seisukohalt vaadatuna. Siin
puutume kokku kõigepealt paljude dialektismide ning arhaismi-
dega. Kõnekäänud sisaldavad ning säilitavad endas paljusid
vajalikke murdesõnu, mida kirjakeel ei tunne. Näit.: *Ta kää nigu*

⁶⁹ Vt. lk. 67—68.

⁷⁰ Vrd. vs. *Papi kott ning koti sopp ei sä ial*, od. *elades täiz* (IÄLE, 144).

nuusli⁷¹ pini nukkeh (ERA II 26, 29 < Rõu); Kää ilma piteh ku hajo⁷² pini (E 45605 < Vas); Ta om vetel kui vilask⁷³ ja leemusk⁷⁴ (H I 8, 58 < Vas); Pale kud painanda⁷⁵ põhi (H II 47, 300 < Kaa); Miis kui putsai⁷⁶ (H II 52, 16 < Kan); Lätt ümbre kui hunn⁷⁷ — väga ruttu (ERA II 278, 555 < Se); Täis kui põur[am]⁷⁸ (E 1385 < Trv) jpt.

Rahvapärases võrdluses esineb terve rida sõnu ja kujutelmi, mida muidu ei kasutata, näit.: Mees kui merehärg — tugeva, suure mehe kohta (E 84360 < VNg jm.); Nagu käkitegu; käib kui käkitegu mu käes jne. — midagi toimub ülikiiresti (ERA II 253, 568 < Lai jm.); Sie om tal kui näpuvilu — ilmselt seostatav sõnaga vilumus (H II 29, 799 < Kam jm.); Must ku nõgikikas (E 1398 < Trv jm.); Nagu nigu määrkassil (RKM II 84, 502 < Ote jm.); Prosta nigu rokaoinas — rokaoinas = räpane, kasimatu (ERA II 262, 413 < Ráp jm.); Kõrvad nagu tõssulapid (E, StK 11, 11 < Rap); Tukõv kui vallihärg — ilmselt seotud kujutelmaga vallist, müürist kui tugevuse, liikumatuse kehastusest (ERA II 278, 562 < Se); Meez kut sirgatsi⁷⁹ ärg (AES 1, 8 < Kaa; Rõu jm.). Sõnad nõgikikas, rokaoinas, määrkass jt. tekitavad ka iseseisvalt teatud kujutluse nende tähendusest. Samasuguses tähenduses, nagu need sõnad esinevad kõnekäändudes, võiksid nad olla kasutusel ka mujal. Sellised sõnad aga, nagu kitsipill ~ kitsepill, kurejook jt. on kasutatavad kindlas tähenduses ainult vastavates rahvapärastes võrdlustes: Kisendab kui kitsepill (H II 49, 713 < Pil) — Kisendab ku kitsipill (E 1396 < Trv); Vedel kui kurejook (H III 23, 102 < Hlj jm.). Mõnikord on niisugustele sõnadele püütud ka selgitusi anda, kuid enamasti on sel juhul tegemist hilise vulgaarëtümolooiaga, näit.: Vedel just nagu kurejook. Kuskil Läänemaal olnud kõrtsmik Kurg. Ta lisanud õlleankrusse palavat vett juurde. Õlut olnud lahja. Sellest tulnud see vanasõna Vedel kui Kure jook (ERA II 288, 68 < Tln, 1940). Tõenäolisem oleks antud juhul seletus, et võrdlusalusena on kasutatud sõna vesi asemel kurejook (parafras).

Ülalesitatud nähtuse kõrval võib kõnekäändudes esineda terve hulk võrdlusaluseid, mis kujutavad endast omapäraseid sõnamoodustisi: Jusku kakerants — näruste riietega inimene

⁷¹ nuuskija, nuhkija, otsija (Vas, Se)

⁷² ümberhulkuja (Vas, Se).

⁷³ vedel halb toit (Vas).

⁷⁴ sõetolm (Plv, Ote jm. eL); üdzeliimik = sõepulber (Hel).

⁷⁵ ümmargune puust nõu (Sa).

⁷⁶ udusulg (Kan, jm. eL).

⁷⁷ vurriluu, vurrkann (Se, Vas, Kan).

⁷⁸ põuram = suur kõht (Krk).

⁷⁹ O. Kallas arwab kommentaaris esitatud võrdlusele, et ehk on sõna sirgatsi ühendusse viidav sõnaga черкезь. Ilmselt on siin tegemist sõnadega sõrgats ~ sirgats = sõraline.

EKRK I 20, 565 < Hää); *Nõna ku todul* (E 1396 < Trv); *Laisk kui veenus* (~ *veenusk*) (H III 19, 848 < Vil < Hll); *Ta um ku lõkerüs, lõkäts* (H I 7, 629 < Kan) jt.

Uudsete võrdlusluste otsingul on peatunud mõnikord ka võõrsõnadel, neid oma kõnekeelele suupäraseks tehes, näit.: *Läheb kui eesenbaan* — suure hooga, laia olekuga minema, teisi arvestamata; *Jusku sur* [= suur] *manuvar* — põlgl. väga suure, laia, paksu keha kohta. Võib-olla sõnast *мануфактура* (?) (EKRK I 20, 564/5 < Hää).

Fantaasia elav lend lubab rahvaluule loojal ka kõnekäändudes reaalsuse elemente selliselt ühendada, et võrdluslusteks saadakse mõisted *tuuletallaja*, *pilvetõukaja* jne., näit.: *Just kui tuuletallaja* (H III 18, 476 < Vig); *Pikk kui pilvelüke* (ERA II 254, 370 < Rei); *Ku pilvetõukaja* — suur inimene (ERA II 296, 43/4 < Se); *Pikk kui pilvelaotaja* — pikk, halva kehahoiakuga inimene (H III 22, 359 < Vas) jt.

Kirjakeele seisukohalt vaadatuna sisaldavad kõnekäänd mõningal määral ebatsensuursusi. Niisuguste kõnekäändude olemasolu ning kasutamine on tingitud mitmest asjaolust. Paljudel juhtudel on seesuguste väljendite juures tähelepandav halvustava, mõnikord järsult eitava hinnangu andmine. Olulisel kohal on seejuures soov öelda eriti vürtsitatult, loobudes palju kasutatud väljenditest, mis tunduvad liiga tavalistena. See moment on eriti arvestatav afektiivse kõne korral. Olulisel määral tuleb siin arvesse ka see seik, et kõiki sõnu, mida kirjakeele traditsioonid ei pea sobivaiks, kasutab kõnekeel kõnele lopsakuse andmiseks, sündsusetunnet riivamata. Kõike seda tähele pannes ning arvesse võttes ei saa kõigest hoolimata rääkida kõnekäändude kõlblusvastasusest.

Isiku- ja kohanimed rahvapärases võrdluses. Soovides anda kõnele erilist elavust ja näitlikkust, tuuakse kõnekäändudes sageli võrdlusluseks mõni konkreetne isik või juhtum, mis on seoses teatava isikuga tähelepanu äratanud. Rahvapärane võrdlus kujutab endast sel juhul kokkuvõtet tollest isikuloolisest või olustikulisest jutustusest⁸⁰. Kõnekäändu tekkimise niisugusele teele viitavad ka rahvaluule korrespondendid. T. Saar Kihnust kirjutab 1955. a. järgmise loo seoses kohapeal tuntud kõnekäändu tekkimisega: «Kord tulnud keegi Pootsi mees Kihnu pulmadeks pillimeest otsima. Ta sattunud Säärekülla Antsu Tanili juurde, kellelt palunud juhatada vastavat isikut. Antsu Tanil oli üldiselt tuntud valetaja ja narrija. Tanil juhatanud siis ka Pootsi mehe oma naabri juurde, Mallõ Jõnnule. Mallõ Jõnn ei mänginud ühtki pilli, ka peeti teda natuke «tohmaniks». Tanil hoitanud, et ega see mees ei nõustu kergesti pillimeheks tulema, vaid tahab palju «telli». Pootslane läinud siis Mallõle ja nuru-

⁸⁰ E. Laugaste, Kalevipoja-muistendite tüpologiseerimise küsimusi, TRÜ Toimetised nr. 53, lk. 67–70.

nud, et Jõnn pillimeheks tuleks. Jõnn ütelnud küll: «Miamtõ põlõ tedä aan!» Kuid teine pole järele jätnud, silmas pidades Tanili õpetust, et mees tahab «telli». Lõpuks, et tüütajast lahti saada, läinud Jõnn toast õue. Kuid pootslane läinud ka sinna järele. Siis jooksnud mõlemad ümber maja, Jõnn ees, pootslane taga. Jõnn karjunud: «Miamtõ põlõ tedä aan!» Sellest juhtumist on tekkinud kõnekäänd: «*Tahab telli nagu Mallõ Jõnn*», mida öeldakse nende kohta, kes mõne asjaga kergesti ei nõustu. Kui kelleltki nõutakse millegi tegemist, mida see ei oska, siis öeldakse naljatades: «*Miamtõ põlõ tedä aan!*» (RKM II 43, 131—133 < Khn).

Analoogilise loo ühe sellise väljendi tekkimisest on kirjutanud A. Ploompuu Kuusalust: «Minu isa (Tõnu Ploompuu, sünd. aast. 1834) räägib järeelseisvast üttelusest järgmiselt: Ma olin umbes 14—15 aastane poisike, kui ma teistega ühes Kiiu mõisa välja ääres maantee peal lund rookisin. Minuga ühes oli ka Kurelt (pere nimi Kiius) üks poiss nimega Tõnu lund rookimas. Kure Tõnu leidis maantee pealt lume seest jumala kuju ning müüs selle ühe teekäijalle paari kopiku eest ära. Pärast hakas ta oma leidusest teistele kõnelema. Teised selsilised küsisid: «Kas oli suur jumal ka?» Kure Tõnu vastas: «Ei ta olnud suur ega ta olnud väike, aga ta oli ka —» «No siis ta oli paras,» ütlesid teised ning sealt olla sõna välja langenud: «*Paras just nagu Kure Tõnu jumal*» (H II 54, 278/9 < Kuu, 1898). Samast kõnekäänust on hiljem üles kirjutatud veel teine variant *Paras juskü Kure poisi jumal* (ERA II 167, 203 < Kuu, 1937).

Sellise kõnekäänu kasutamisel jutustatakse sageli juurde ka selle teket põhjustanud lugu, et juuresolijad teaksid, millele tahetakse vihjata. On loomulik, et sääraseid kõnekäänud ei saa olla populaarsed kuigi laial maa-alal, sest teated Kure Tõnust või Mallõ Jõnnist eriti kaugele ei ulatu. Konkreetse isiku nime sisaldavad võrdlused saavad kanda seega vaid lokaalselt piiratud iseloomu. Kaugemal on selline väljend sageli arusaamatu, kuna seal ei tunta lugu ennast, millega säärane kõnekäänd on ühendusse viidav. Sellised on näiteks järgmised kõnekäänud-võrdlused: *Segamini nagu Lääne Jüri muna raha* (H II 47, 67 < Kuu); *Hakatus otsas juskü Uhi Lutoil* (ERA II 167, 197 < Kuu); *Tuba segamini naagu Nurga Jürna pood* (ERA II 187, 179 < Noa); *Nagu Põdra Tuõma välja (laeva)selts* (ERA II 58, 495 < Khn); *Hiilgas nigu Värsi sulanõ* (H II 68, 864 < Vas); *Sa oled lollem kui Võrevere Ann* (ERA II 42, 123 < KJn) jpt.

Lokaalne piiratus iseloomustab eriti meie saarte isiku- ja kohanimedega seotud kõnekäände: neid tuntakse vaid oma saarel või isegi kogu saarel mitte.

Analoogiline isikunimedede esinemusega on küsimus kohanimedest kõnekäändudes. Needki võivad esineda võrdlustes-kõnekäändudes, sageli koos isikunimega.

Isikulooliste ning olustikuliste jutustuste, samas ka naljandite

baasil võib peale otseste võrdluste tekkida ka kaudseid võrdlusi. Kõnekäänu tekkimine esitatakse sageli selliste rahvajuttude lõplahendusena.

Mõned rahvapärased võrdlused, mis on seotud konkreetsete kohtadega, koha- ja isikunimedega, võivad elada küll üsna kaua, kuid pikema aja jooksul kaotavad enamasti oma esialgse ning kõige otsesema sisu, sest selle taga seisva jutu osalise või täieliku unustamise tõttu on võrdluspilt kas tuhmunud või kaotanud täiesti oma mõtte.

On siiski võimalik, et kõnekäänuline väljend ise põhjustab ka tema taga seisva jutustusegi pikemaajalist säilimist rahva-traditsioonis.

Paljudel juhtudel elab aga kõnekäänuline väljend rahvasuus kauem teda põhjustanud olustikulistest või isikuloolistest jutustustest. Ehkki sellise kõnekäänu esialgne tähendus võib olla ununenud või tuhmunud, säilitab ta endas ka isiku- ja kohanimesid, kuigi väljendi kasutaja nende sõna-sõnalist mõtet ei tea. Nii on Otepäält üles kirjutatud võrdlus: *Jaan om vaga kui Pärsimä oinas: ei pure, ei poksi, ei katte kumbagi* (H II 44, 693 < Ote), mida praegu tuntakse esitatud kujul harva, kuigi vanemad inimesed on seda kasutanud. Praegu tarvitatakse umbes samas tähenduses, iroonilise varjundiga öelduna võrdlust: *Tema om jo vaga nigu talleke: ei ta puse ega poksi, lüü ega lümmita* (RKM II 84, 552/3 < Ote). Küll on aga andmeid selle kohta, et variant, mille peategelaseks on *Pärsimä* (~ *Pärsimä*) oinas, on kasutatud, kuid selle taga seisvat lugu pole õnnestunud esialgu välja selgitada.

Setust on üles kirjutatud kõnekäänd *Silmä ar saistan(u) kui Teelade oinal* (RKM II 30, 176 < Se, Mäe v. — V. Pino), milles sõna *Teelade* kohta on lisatud kommentaar, et selle tähendus jäi selgitamata. Kõnekäänu kasutaja ise arvab, et küllap see on mõni pärisnimi. Nii puutume kõnesoleval juhul kokku omapärase nähtusega: kõnekäändudes võib esineda sõnu, mille tähenduse kohta selle tarvitaja ei ole selgusel, küll aga on teada kõnekäänu kui terviku tähendus. Ilmselt on siingi tegemist võrdlemisi vana väljendiga, mis aja jooksul on kaotanud oma kõige otsesema sisu. See aga ei tähenda veel, et kõnekäänd oleks oma käibeväärtuse täielikult kaotanud. Võimalik on kõnekäändudes selline olukord ilmselt sellepärast, et kõnekäänd kujutab endast teatud mõttes suletud ning kivilinenud väljendit, mille üksikud osad on üksteisega nii tihedasti liitunud, et mõne sõna ärajätmine või asendamine uue sõnaga muudab väljendi mõtet. Selliseid traditsioonilisi väljendeid, milles esineb kõnekäänu kasutajale arusaamatuid sõnu, esineb kõnekäändudes mujalgi.

Mõnede selliste kõnekäändude populaarsuses võib olla määrav ajaloolise olukorra ja kohalike olude muutumine. Nii on Hiiumaal olnud tuttav kõnekäänd *Väsinud nagu Leigri-Muru kõrtsimees* — öeldakse loiu inimese kohta (ERA II 189, 87 <

Emm). Keset Hiiumaad olnud 2—3 talu, Leigri talud. Sinna oli mõisa ajal teekäijate pärast kõrts tehtud. Rahvast olevat liikunud seal vähe, sellepärast olevat kõrtsimeeski olnud aeglane. Leigri kõrtsi pole enam ammu olemas, sellepärast on ka arusaadav, et kõnekäänd on tarvitusest peaaegu kadumas. Väljaspool Hiiumaad pole see ilmselt kunagi populaarne olnud.

Lokaalselt piiratud ilmega on tavaliselt isikute ja väiksemate kohtadega (talude, külade, valdadega) seotud kõnekäänd. Kesksemate ning suuremate kohtade nimesid sisaldavad võrdlused võivad sageli olla ka laiemalt tuntud. Sellised on näiteks *Kord majas kui Viiburi sõjakoolis* — Viiburi sõjakoolis olevat olnud vanasti väga range kord (RKM II 84, 594 < Trt); *Kiire (kuri, äkiline jne.) kui Rakvere kohus* või *Tuleb nagu Vändrast sae laudu* (E 37802 < SJn).

On võimalik, et tähelepanu äratanud isikuga, kes on ka saanud vastavate kõnekäändude võrdlusaluseks, on aja kaugenedes seostatud ammu enne teda rahvasuus eksisteerinud naljandeid vms., mis mujal on seotud ebaisikuliste tegelastega. Ilmselt on niisuguse arenguprotsessiga tegemist Otepää ümbruses tuntud Petja-Jakapi loos (RKM II 84, 454—457), millega seostatakse ka võrdlusi *Sa olet kui Petja-Jakap, Sa olet jo peris Petja-Jakap*.

Vastseliina ümbruses ja Setus on analoogilise naljandi peategelaseks *Petja-Ants*. Mujal võib samasuguse naljandi keskseks tegelaseks olla *Madis, teomees* jt.⁸¹ Setuski tuntakse analoogilist võrdlust-kõnekäändu, mille võrdlusaluseks on *Petja-Ants*, keda ei esitata konkreetse isikuna, vaid vastava naljandi peategelasena. Kõnekäändu Otepää variandis on ilmselt juba varem olemasolev naljand liitunud hiljem konkreetse isikuga, kellest on räägitud teisi lugusid. Säärast võrdlusaluse (naljandites jm. peategelaste) varieerumist lokaalsetes variantides võib kõnekäändudes sageli kohata.

Muidugi on võimalik ka kõnekäändudes arengu teine suund: konkreetset isikult üldistatud tegelasele, nagu võiks ette kujutada hiiumuistendi kangelase loogilist arenguteed vägilase prototüübist⁸². Seesugust arenguteed tuleb pidada primaarseks ka kõnekäändude puhul.

Isiku- ja kohanimedega seotud rahvapärastele võrdlustele on lähedased need väljendid, mille võrdlusaluse keskseks tegelaseks on ühe või teise maakoha elanikud, ühe või teise rahvuse esindajad. Kõnekäändu kasutaja seisukohalt vaadatuna on kõnekäändude selles rühmas võrdlusaluseks naabrid, kellega on rohkesti kokkupuutumisi olnud. Suures osas kajastavadki sellised kõne-

⁸¹ A. Aarne, Estnische Märchen- und Sagenvarianten, FFC nr. 25, lk. 109. nr. 1920 B.

⁸² E. Laugaste, Kalevipoja-muistendite tüpologiseerimise küsimusi, TRU Toimetised nr. 53, lk. 70—71.

käänud naabritevahelisi vastastikuseid nõokamisi, mõnikord tülisidki, mistõttu võrdlusalusena esinev objekt on asetatud negatiivsesse valgusse. Sellest kõigest tingituna leidubki meie kõnekäänuvaramus niisuguseid väljendeid, nagu näit.: *Jutt temal niisugune nagu mulgi-mehe nutt* — tasase ja haleda kõnega (ERA II 113, 705 < Saa); *Sünnis kui rusk Kambja mehe silma pääle* — paraja asja kohta (H III 26, 345 < Kan); *Ta sünnis ku Kambja mehe rus'k silma pääle* (ERA II 63, 449 < Urv).

Peale konkreetsete isikunimede on kõnekäändudes tegemist veel terve rea üldistatud kujudega, kellele on rahvasuus nimed antud. Sellised nimed esinevad kas otsestes või kaudsetes võrdlustes, tõmmates paralleele võrreldava isiku ja üldistuse vahel. Kui keegi on rumal, siis ta on nagu *Pudru Jüri* või *Kõrdi Mari* (H II 46, 573 < Kad), vähearenenud maatüdruku kohta öeldakse *Matsi Iida* (ERA II 270, 618 < KJn), must ning kasimatu on *Rosso Kad'o* (ERA II 63, 45 < Plv), *Roka Jüri* (ERA II 156, 329 < Ráp); kes liiga sageli ühes peres käib, nimetatakse *Must Peetriks* (ERA II 59, 177 < Nõo); kes liiga kärmas, pealiskaudne on, öeldakse *Ega sa mõni Tuule Kadri ole! Oled ike vana Tuisu Kadri!* (ERA II 36, 457 < Pil). Sellistele nimedele on omane iseloomustava atribuudi esinemine nende ees; atribuut määrabki nime sisu. Väljenduslikust küljest on siin iseloomulik võrdlusalusõna sagedane puudumine, seega esineb võrreldava otsene samastamine võrdlusalusega. Nii on siin sageli tegemist hüüd- ja söimunimedega. Nimede valikul on tähelepanu pööratud sageli sellele, et nimi sobiks kõlaliselt tema ees seisva iseloomustava atribuudiga. Selline on näiteks *Veni-Villem*, mida on kasutanud Juhan Liiv oma «Varjus», tuues talle paralleelkujuna *Räpsi-Reinu* (mis ei paista rahvapärane olevat, vähemalt mitte kuigi laialt tuntud). Teine samasugune kuju, keda Juhan Liiv on oma loomingus kasutades konkretiseerinud, on *Plärälärä-Leenu* «Nõia tütres». Viimane on rahvasuus väga populaarne, esineb mitmesugusel kujul, näit.: *Plärälärä-Leenu* ehk *Tatarlara-Viiu* (ERA II 274, 416/17 < Lai); *Lära-Leenu* (ERA II 124, 531 < Vil); *Kõlks-Leenu* — tühjajutu levitaja (ERA II 135, 490 < Trm); *See om peris latrakai, lartataara* — kes pallu juttu aab (ERA II 180, 79 < Krk); *Vartu-Kai* (ERA II 146, 477 < Saa); *See peris uulispill, uulispilli Ants* (ERA II 202, 181 < Krk) jt. Kõige üldisemalt tuntakse kahtlemata *Plärälärä-Leenut*. Selle populaarsusel on oma osa ilmselt ka J. Liivi «Nõia tütrele». Niisuguseid iseloomustavaid nimesid on J. Liiv kasutanud mujalgi (*Juhmi-Jaan*⁸³ «Varjus», *Kalts-Kaarel*⁸⁴ «Pahastes naabrites» jt.). Viimastest pole kirjanik aga loonud selliseid ilmekaid karaktereid, nagu seda on *Veni-Villem*, *Räpsi-Rein* ja *Plärälära-Leenu*.

Alati ei pruugi sellised nimed esineda aga just võrdluse-

⁸³ J. Liiv, Teosed, lk. 147.

⁸⁴ Sealsamas, lk. 63.

kujulistest kõnekäändudes, neid kasutatakse lihtsalt hüüdnimedena.

Rea väljendite puhul pole tegemist niivõrd rääkivate nimedega, kuivõrd kõlalise efekti taotlusega, mille abil iseloomustatakse võrreldavat tegelast või olukorda. Niisugused on kõnekäänud *Segamini (sassis) nagu Kört-Pärtli särk pühapäeva hommikul* (üldisemalt saanud tuttavaks ilmselt O. Lutsu vahendusel⁸⁵). Võimalik, et antud väljendi taga on mõni naljand, võibolla isegi mõni isikulooline jutustus, kuid andmeid selle kohta pole teada. Analoogiline on kõnekäänd *Asi segamini nagu Sooba-Siimu peltskasukas pühapäeva hommikul* (E 53571 < Hps), mida kasutatakse samas tähenduses kui eelmiski. Siingi on võrdluspilt kujundatud enam-vähem samadel põhimõtetel kui eelmiseski, kusjuures nime puhul on täheldatav alliteratsiooni olemasolu. Seesama nimi leiab kasutamist samatähenduslikus kõnekäänus *Segamini nagu Sooba-Siimu sööma-palve* (E 3179 < Nrv). Varieerumine nimede osas sama tähendusega ning enam-vähem samasuguse võrdluspildiga kõnekäändudes on üsna suur, näit.: *Segamini nagu Kopli Hansu kasukas* (E, StK 11, 7 < Rap); *Segamini nagu Kõrve-Peetri kalsad* (ERA II 146, 480 < Saa); *Segi kui Muli-Jaani (h)ame* (ERA II 298, 294 Puh); *Sassin nigu Kata püksi* (RKM II 84, 552 < Ote); *Sassis ja segamini nagu Pootsi hr. suivili* (E 53571 < Hps). Samasse rühma kuulub ka A. Hindi poolt kasutatud ... — *kõik sassis ja segamini nagu Jõrise Juula seitse särki* (Looming, 1960, 199).

Ulatuslikult on andnud rahvapärastele kõnekäändudele võrdkujusid ilukirjandus, mille mõjul ilmselt on käibel ka sellised väljendid nagu *Tugev kui Kalevipoeg* (H III 18, 359 < Vig); *Ossa (p. o. oh sa) Kalevi poig* — kes korraga tahab palju selga võtta või ära teha (H II 25, 198 < Hel), kuigi Kalevipoeg on tuttav meie rahvatraditsiooniski. Ilukirjanduslikul kujul on eeldusi saada kõnekäändude võrdlusaluseks sel juhul, kui ta on hästi ning ilmekalt karakteriseeritud, kui teos ise on üldiselt tuntud ning annab tüüpilisi karaktereid tüüpilistes olukordades. Üks selliseid kujusid eesti kirjanduses on kahtlemata O. Lutsu loodud *Toots*, kes on saanud rahutu ja elavaloomulise koolipoisivembumehe võrdkujuks.

Rida rahvasuus eksisteerivaid kõnekäände on seotud piiblist võetud tegelastega, näit.: *Just kui Eeva*⁸⁶ — juuksed laiali (E 63976 < Kod); *Jusku Juudas*,⁸⁷ *igavene Juudas* — salalik, salakaval (EKRK I 20, 566 < Hää); *Kauples (võls, vand, kavval) nigu igavene Juudas* (RKM II 84, 498 < Ote) jms. *Suur kui Kol-*

⁸⁵ O. Luts, Kevade I ja II, lk. 14.

⁸⁶ 1. Moosese raamat, 2. ja 3. ptk.

⁸⁷ Matteuse ev., 26. ptk.

jat⁸⁸; *Läigib nagu Moosese*⁸⁹ *pale*; *Räägib kui Saalomon*⁹⁰; *Tugev kui Simson*⁹¹ (E 63976 < Kod); *Nii kõva kut Taavet*⁹² *aujärje peal* (E 61933 < Jäm). Säärased väljendid on enamasti ületanud oma esialgse tähenduse ja kitsalt religioosse sisu. Kõnekäändudes võib selliste nimede tähendus olla laiem. Nii esineb *Eeva* naiselikkuse, *Juudas* salakavaluse, truudusetuse jms. negatiivse, *Koljat* füüsilise suuruse võrdkujuna, ilma et nende kasutamisel kõnekäändudes oleks mõeldud religioossetele eeskujudele. *Juudas* ja *Koljat* esinevad mõnedes ülestähendustes koguni väikse tähega kirjutatult, üldnimedena, millel pole tegemist konkreetsete tegelastega piiblist (E 73849 < HMD; H II 56, 613; E 59032 jm). Tihti aga, kui viidataksegi vastavatele sündmustele või tegelastele piiblis, on suhtumine neisse ebatõsine, naljatlev või pilkav-irooniline, näit.: *Läigis nagu Moosese pale*, ~ *Moosese püksip*... (RKM II 84, 498 < Ote); *See on puhas kui Aadami süda alguses* — öeldakse õige puhtast asjast (ERA II 31, 431 < Trt); *Nagu Krestuse piibukrüiska* — väike ja vilets mehike (ERA II 188, 311 < Käi).

Kirjanduse ja rahvaluule (sealhulgas ka kõnekäändude) suhted on vastastikused: paljud kõnekäänud võivad tekkida kirjan- duslike kujude alusel. On olemas ka vastupidine võimalus: kir- janik konkretiseerib oma loomingus mõnda rahvapärast kju- telma, annab talle kindlad iseloomujooned. Saavutanud selletõttu suurema elamuslikkuse, võib see omakorda saada ühe või teise kõnekäänu aluseks. Umbes sellist arenguteed on ilmselt läbi teinud väljendid *Olet kah üts toslem* — rumala, saamatu, taipamatu inimese kohta (RKM II 84, 527 < Ote); *Oled üks toslem*, *Oled nagu Toslem* jne., mis on üldiselt tuntud; selle kasu- tatavusele ning konkretiseerimisele on kindlasti kaasa aidanud R. Tiitus.

Loomad võrdlusalusena. Paljukasutatavaks võtteks rahva- pärase võrdluse kujundamisel on võrdlusaluse valimine looma- riigist. Aluseks ning lähtekohaks on siin mingi kindla karakteri omistamine ühele või teisele loomale. Võrdlemisel tuleb arvesse reaalsuses eksisteeriv erinev tasapind inimese ja looma vahel. Viimase ületamine inimese ja looma kõrvutamisel (mõnikord koguni samastamisel) annabki võimaluse reljeefselt, kuigi liial- datult välja tuua soovitud jooni võrreldavas. Loomadele antud üldist rahvapärast karakteristikat peetakse silmas ning arvesta- takse kõigepealt rahvajuttudes palju esinevate loomade (hundi, karu, rebase ja jänese) puhul.

Üks populaarsemaid võrdkujusid loomariigist on **hunt**, keda

⁸⁸ 1. Saamueli raamat, 17. ptk.

⁸⁹ 2. Moosese raamat, 32. ptk.

⁹⁰ 1. Kuningate raamat, 3. ptk. ja 2. Aja raamat 9. ptk.

⁹¹ Kohtumõistjate raamat, 13.—16. ptk.

⁹² 2. Saamueli raamat, 15.—18. ptk.

kõnekäändudes seostatakse kõigepealt tühja kõhuga⁹³, näit.: *Nälane nagu hunt* (RKM II 9, 324 < Rap); *Minu kõht on tühi nagu hundi vile* (E 59042 < Trm); *See isune ku undi laudast vällä last* — ahne sööma (ERA II 180, 69 < Krk); *Kõht on kangesti tühi. Sööks vai undi ära* (ERA II 182, 541 < Lai); *Kõht on nii tühi, et hunt võib kahe koeraga läbi jooksta* (E 59042 < Trm). Kujutelmale näljasest hundist on üles ehitatud ka järgnevad kõnekäändud: *Läks nii kui soe suhu (hundi kurku)* (ERA II 208, 464 < Trv); *Hiida' nigu' soe suuhu* (ERA II 252, 96 < Se); *Viska nigu soe kurko* — ilma tagajärjeta (ERA II 262, 262 < Ráp); *Kadus ku undi kurki, nagu tina tuhka* (ERA II 207, 672 < Hää); *Jusku undi kurku visatu* — kadunud, ei ole lootust tagasi saada (ERA II 300, 258 < Hää).

Sageli on kõnekäändudes hunt seotud ka külmatunde väljendamisega, näit.: *Külmeta nagu hunt küünlapäeva öösel; Tuba külm kui hundilaut*⁹⁴ (ERA II 118, 234 < Jöh).

Hundiga seotud võrdlustest on kesksel kohal sellised, kus hunt esineb tigiduse ja kiskjalikkuse võrdkujuuna, näit.: *Just nagu kiskja hunt* — alati tigeda inimese kohta (RKM II 21, 11 < Vig); *Suu kui susil, küüned kui kassil* (H II 27, 610 < Pal); *Suulõ kui susi, tüühõ kui sant* (ERA II 262, 269 < Ráp); *Küll sel on lõuavärk hea, see võidab ju hundi purelemise ära* (H II 27, 318 < Pal); *Just kui hunt lamba naha sees* (ERA II 300, 365 < Kse). Viimases tekstis on olulisel kohal just võrreldava kahepalgelisuse ning vastandlikkuse rõhutamine, kuigi eesti rahvatraditsioonis esineb hunt harva kavaldaja osas, nagu see on võrdluses *Kavval nigu mitmõ valla susi* — kavval ja sala inemine (ERA II 262, 262 < Ráp).

Võrdlused hundiga annavad alati halvustava, peioratiivse või otse eitava hinnangu isegi sel juhul, kui väliselt näib suhtumine neutraalne olevat, näit.: *Julge just kui Juminda hunt* (ERA II 261, 131 < Kuu); *Ots nigu susi surma* (H III 9, 646 < Urv); *Eläs kui susi surma pääle* — hooletu, mõtlematu (ERA II 156, 331 < Ráp); *Vahib kui lumm susi* (ERA II 298, 300 < Puh); *Elab nagu hunt metsas* (ERA II 183, 559 < JMd); *Kangõ ku susi* (H II 51, 501 < Rõu); *Ma olen kange just kui unt* (ERA II 182, 541 < Lai); *Undas ku susi* (H II 74, 50 < Vru); *Sikke ku undi osa*⁹⁵ (H IV 8, 194 < Trv) — sitke liha vms. kohta; ahne ja kitsi inimese kohta.

Samast üldiselt negatiivsest rahvapärasest karakteristikast, mis on hundile omistatud, on lähtunud ka selliste kõnekäändude loomisel, nagu: *Ennem saab hundist mehe naine enne kui sinust hüva inime* (H II 9, 81 < VNg); *Ennem võib hundist kalja-astja saada kui temast seda* (H II 46, 574 < Kad); *Üks puhas*.

⁹³ Muinasjuttudeski võib hunti sageli kohata toidujahil.

⁹⁴ Vt. ka A. Viires, *hundilaut ja tengelpung*. «Keel ja Kirjandus» 1960, nr. 3, lk. 157.

⁹⁵ osa = liha.

kas räägi sulle ehk loe hundile issameie (ERA II 153, 527 < Hlj); *Ei saa soelegi suppi* — kellest midägi saada ei ole (H II 52, 21 < Kan).

Mõnel juhul on esimesel silmapilgul isegi raske otsustada, mis alusel on ühel või teisel juhul võrdluspilt loodud. Selline on näiteks väljend *Nii kui hunt aianurgas* — kimbatuslikus seisukorras (ERA II 177, 437 < Vil); mille aluseks on kahtlemata omaaegne hundipüüdmise viis. Samasugune on ka vähem tuntud kõnekäänd *Nohiseb kui susi saunanaise pudru kallal* (E 82029 < TMr), mis võtab ilmselt kokku mingi rahvajutu.

Võrdlusel *Tal om õnnõ kui pimmel soel* (H III 30, 663 < Vas) võib olla mitu tähenduslikku erivarjundit: 1) võib sisaldada ironiat; 2) paradoksiga võib aga väljendada siinkohal just õnne mõõtmast, suurust.

Kokkuvõttes võib öelda, et hundiga võrdlemisel on kõnekäändudes lähtutud just samast karakteristikast, mis hundile on omistatud muinasjuttudes jt. rahvaluule liikides. Iseloomustus on siin ühesuunaline: alati negatiivne.

Karu on tugevuse, töökuuse ning jõu võrdkuju, seda nii muinasjuttudes kui ka kõnekäändudes. Näit.: *Tugev kui karu* (E 72975 < Pld); *Kange kui karu* (ERA II 257, 394 < Kam); *Kange kui karupoeg* (ERA II 110, 603 < Kuu); *Teeb tööd kui karu* (ERA II 118, 231 < Jõh). Samas rõhutatakse ka karu nurgelisust, kohmakust, seda isegi töökuuse kui positiivse joone hindamisel. Sellest räägib ka sõnavalik vastavates kõnekäändudes, näiteks: *Käänd tüüd nigu karo* (ERA II 156, 325 < Räp); *Just kui karu põõrab*; *Murraab kui karu tööd teha* — tööka inimese kohta (ERA II 182, 541 < Lai); *Jõudu ku surnu(d) karul* — vähe jõudu (RKM II 40, 35 < Hää).

Karu talveuni ning eluviisid on andnud põhjust paljude populaarsete kõnekäändude tekkeks, näit.: *Just kui karu pesas* — inimese kohta, kes ei käi kuskil (ERA II 182, 541 < Lai); *Magab nagu karu pesas* (H II 49, 813 < Plt); *Säng nigu karo pesä* — väega suur (ERA II 262, 415 < Räp); *Elab ku karu vanast rasvast* endisest tagavarast läbi ajama (RKM II 40, 106 < Hää).

Üldiselt tuntud on ka võrdlused *Murab nagu murakaru* (E 83953 < Nõo); *Käib kui karu kahe pojaga*⁹⁶ (ERA II 153, 527 < Hlj); *Must jusku karu s...* (ERA II 167, 202 < Kuu).

Nagu muinasjuttudes, nii on ka kõnekäändudes karu üldiselt kohmakuse ning tahumatuse sümbol; taiplikkus ei tule tema juures kõne allagi. Kõik see kokku annab mõiste *karulik*, mida rahvaluules on kõikjal arvestatud.

Kui karu iseloom ning olemus on leidnud rahvapärase karakteristikas enam-vähem ühesuunalist lahtimõtestamist, mis on

⁹⁶ Sõnaühend *karu kahe pojaga* esineb kõnekäändudes mujalgi, näit. *Sul om iks karu kate pojaga iin* (RKM II 84 < Ote), mida öeldakse inimesele, kes püüab igasuguseid ettekäandeid oma laiskusele, hirmule vms. leida.

aluseks ka vastavatele karuga seotud kõnekäändudele, siis **rebase** karakter on antud hoopis komplitseeritumalt ning mitmekülgsemalt ning kõnekäändudes vastab põhiliselt sellelesamale iseloomustusele, mis rebasele on antud muinasjuttudeski⁹⁷. Nii eesti kui ka teiste rahvaste juttudes on rebane kõigepealt kaval, kuid seda mitte alati halvas mõttes. Sageli on just rebane see, kes täbarast olukorrast leiab väljapääsu, pidades samal ajal silmas siiski esmajoones oma kasu. Liitlastruudusest ei pea rebane tavaliselt lugu, otsé vastupidi: sageli teeskleb ta sõpra, kuid samas püüab meelega kõigiti kurja teha. Rahvaluule looja, töötava inimese eetika nõuab sellisele käitumisele õiglast karistust.

Rebase kuju on leidnud kirjanduses palju kasutamist⁹⁸.

Kõnekäändudes on rebane kavaluse võrdkuju: *Kaval kui rebane* (E 72975 < Pld), kusjuures lähem tähenduslik nüanss võib omakorda olla mitmesugune: heatahtlik, salliv, hukkamõistev, halvustav, satiiriline jne. Tähenduslik finess oleneb kontekstist ning avaldub intonatsioonis, millega väljendit öeldakse. Võrdlust astme võrra tugevdades saadakse väljend *Sa olet perüs rebäne* (H II 64, 626 < Ráp), mis leiab rahvasuus võrdlemisi sagedast kasutamist.

Teine laiemalt tuntud kõnekäänd on üles ehitatud pildile, milles on juttu rebasest ja hobusest: *Jusku rebane vahib obese mokka* (H II 27, 919 < Kod); *Oot ku rebane hobese mokka maha puduvet* (ERA II 142, 387 < Krk) jne. Samas asendis võib rebase asemel olla ka hunt, mõnikord isegi vares. Tähenduse üldsuund jääb samaks, küll aga on kõrvalvarjundina tajutav rebase puhul kavaluse allakriipsutamine.

Rebane on üks populaarsemaid loomajuttude tegelasi, kellena kohtame teda kõnekäändudeski, millesse on kokku võetud üks huvitav situatsioon rebase pulmaskäimisest: *Sul tükise nigu rebasel laulu' pääle* (H III 9, 907 < Urv)⁹⁹.

Kokkuvõttes on rebane ka kõnekäändudes negatiivset karakteristikat kandev loom. Rebase puhul on rahvapärane karakteristika küll mitmekülgne, kuid püsiv nii rahvajuttudes kui ka kõnekäändudes.

Jänesega seotud kõnekäändudes-võrdlustes esineb jänes kõige sagedamini arguse kehastusena: *Tema om kui jänes* — väega pelglik (H I 6, 92 < Vas); *Arg nagu jänes* (E 72975 < Pld).

Tähelepanu on äratanud ka jänese kiire jooksmine ning hüppamine, mis on samuti saanud üksikute rahvapäraste võrdluste kujunemisel aluseks, näit.: *Hüppab nagu jänes*; *Jookseb nagu jänes* (RKM II 9, 323 < Rap). Oluline on siinjuures mär-

⁹⁷ A. Aarne, Verzeichnis der Märchentypen, FFC nr. 3, lk. 1–5, nr. 1–69.

⁹⁸ Vt. G. Laugaste, Fr. R. Kreutzwaldi osa rebasejuttude vahendajana, TRÜ Toimetised nr. 77, lk. 68–96.

⁹⁹ A. Jakobsoni poolt ümbertöötatud muinasjutus «Hunt ja rebane pulmas» tükib laul peale hundile, rebane püüab teda tagasi hoida, vt. ka A. Aarne, Estnische Märchen- und Sagenvarianten, FFC nr. 25, lk. 11, nr. 100.

kida, et viimati esitatud väljenditel on peioratiivne lisatähendus, sest keegi ei soovi enda samastamist arguse võrdkujuga.

Samasugusele mõttekäigule on ilmselt rajatud ka võrdlus *On valvel naagu jänese titevoodis* (ERA II 187, 175 < Noa), mida mõnikord seostatakse saamatusega: *Saamatud nagu jänese titevoodis* (E, StK 14, 244 < Kuu).

Jänese arvatakse, et ta oma poegade eest kuigi kaua ei hoolitse, sellest siis ka kõnekäänd: *Lüüdi käppaga pähä nagu jänese pojale* — keda oma käe piale lasti, et ela kuda tahad. Jänese pidada kolme või seitsme päävase pojale pähä lüüma ja oma käppa piale elama jätma (H II 7, 764 < Iis). Sama motiiv esineb ka rahvajuttudes¹⁰⁰.

Jänese seotud kõnekäändudest on tuntum veel *Andis nii vähe kui jänesele*¹⁰¹ *jumala armu* (ERA II 187, 175 < Noa), milles oluline on alliteratsiooni esinemine (j — j).

Ka jänese rahvapärane karakteristika jääb samaks nii loomajuttudes¹⁰² kui ka kõnekäändudes.

Enamik rahvapärastest võrdlustest arvestab loomade iseloomustuse üldistki suunda muinasjuttudes kas palju vähem või hoopis mitte, peab aga olulisel määral silmas vanasõnade käsitust üksikutest loomadest. Nagu vanasõna, nii kujundab kõnekäändki pilte loomadest selle mulje põhjal, mida ta on saanud tegelikust elust, loomade eluviisi jms. jälgimisest ning käsitleb looma kui inimesega võrreldes alamal astmel seisvat olevust. Ka võrdluse ja vanasõna käsitlus üksikutest loomadest võib kanda erinevat iseloomu, sest vanasõnas esineb üldistavat tendentsi rohkem kui kõnekäändus.

Koera¹⁰³ puhul rõhutatakse kõnekäändudes tarkust, truudust, alandlikkust, kuid samas ka kurjust, näit.: *Tark (truu, alandlik) nagu koer* (RKM II 9, 324 < Rap); *Kuri ku Muri* (H II 51, 501 < Rõu). Inimese võrdlemisel koeraga saab väljend igal juhul negatiivse ning peioratiivse tähenduse, kuigi võrreldavas on esile tõstetud sellised positiivsed omadused, nagu tarkus, truudus jms. Kuigi koer on inimese seltsiline, on inimesele vajalik, leiab ta samal ajal halvustamist nende negatiivsete joonte tõttu, mida talle on omistatud rahvapärases karakteristikas. Viimasest räägivad paljud vanasõnad¹⁰⁴, kus on rõhutatud koera ahnust, kadedust, salakavalust, tänamatust jms. Kui võtta veel arvesse sellised jooned, nagu *alandlikkus*, aga

¹⁰⁰ A. Aarne, Estnische Märchen- und Sagenvarianten, FFC 25, lk. 11, nr. 72.

¹⁰¹ Mõnes teisendis võib *jänese* asemel olla ka *sant*, mis ilmselt ongi primaarne.

¹⁰² A. Aarne, Estnische Märchen und Sagenvarianten, lk. 10, nr. 70.

¹⁰³ Koerast, eesti, soome jt. rahvaste vanasõnades (osa näiteid ka kõnekäändudest) on kirjutanud A. Koskenjaakko, Koira suomalaisissa ynnä virolaisissa sananlaiskuissa.

¹⁰⁴ Sealsamas, lk. 133—134.

ka truudus (viimane peaks iseenesest olema positiivne joon), saame üldkõnnetes siiski mõiste koeralik, mis viib koera ka maja teiste loomadega võrreldes kõige madalamale astmele. Nii on sõnal *koer* ülekantud tähenduses üldse halvustav, isegi solvav varjund. Seetõttu on ka ebaviisaka, taktitu ning halva inimese võrdkujuks sagedasti *koer*, näit.: *Hauk ku pini* (E 45606 < Vas); *See naine tülitseb, haugub kui koer* (H III 15, 81 < Pal), samuti ka *Poisid hauguvad kui koerad teel* (ERA II 172, 296 < JMd). Suhtumist objektis, kelle kohta on selline halvustav väljend öeldud, näitab sõna *haukuma* kasutamine juba võrreldavas. Samasugune käsitlus koertest on omane teistegi rahvaste rahvatraditsioonile, väikeste erinevustega vaid selles osas, et mõnede rahvaste (sks., vn., rts. jt.) juures tõstetakse esile ka koera positiivseid jooni, peamiselt truudust¹⁰⁵. Nfi on see ka eesti folklooris. Soomes on aga käsitlus kitsam: koera positiivsetest joontest pole soome vanasõnades juttu.

Koera rahvapärasesest karakteristikast ühelt poolt ning tema tegelikust olukorrast majas teiselt poolt lähtuvad mitmed eesti kõnekäänud (ka vanasõnad), mis kajastavad koera halba toitu, kehva aset jne. *Ilma kui peni pehmest leivast* (E 21792 < Hal jm.); *Näläne ku pini (susi)* (H II 51, 501 < Rõu); *See om kui pini ase* — kahrest asemest (H I 6, 483 < Vas); *Vedeleb nagu koera leiva paluke* (H II 7, 716 < Jõh), samuti *Kardab kui koer luuavart* (ERA II 187, 173 < Noa); *Mõistab kui koer luuavart* (ERA II 110, 603 < Kuu).

Koer kui kõige alandlikum ja alamal astmel seisev olevus, halvasti koheldud ning toidetud, annab põhjust ka vastavate tugeva hüperbooli või liiootesega võrdluspiltide moodustamiseks, näit.: *Nii tuiskab, et aus mees ei aja oma koera hullu [p. o. ulu] alt välja* (E 73871 < HMD); *Väsind nagu vana koer* (H II 7, 749 < Iis) *Ma olen väsinud kui raisk, ehk väsind kui koera raibe* (H III 8, 452/3 < Pal).

Ebameeldivate joontega inimese hädasolek ja kimbatus ei ärata kaastunnet. Säärase olukorra iseloomustamiseks on ka kõnekäänud võrdlusalus valitud vastav: *Kimbun ku peni purde pääl* (H III 23, 145 < San); *Läks kui koer saba jalgade vahel* — kimbatuses ja piinlikust olukorrast (ERA II 135, 484 < Trm); *(H)ädas kui koer kirikus* (EKRK I 20, 562/3 < Hää). Samasugusel alusel on kujundatud ka paljud negatiivseid jooni kritiseerivad kõnekäänud, näit.: *Nagu peni palgi piäl* — laisk, saamatu (ERA II 58, 689 < Khn); *Uriseb kui koer kondi kallal* (ERA II 187, 171 < Noa). *Lõugitseb (närib) teist nagu koer konti* — räägib pidevalt kellestki halba (ERA II 187, 669 < Põi); *Nagu koer läheb karja* — teeb vastumeelselt (H II 46, 578 < Kad) jt.

¹⁰⁵ A. Koskenjaakko, tsiteeritud teos, lk. 134—135.

Üldist negatiivset või peioratiivset tähendust, mida kõnekään-
dudes koer tähistab, aitavad süvendada ka vastavalt valitud atri-
buudid: *Laisk ku pori koer* (H II 44, 75 < TMr); *Tühi nagu
hurda koer* (ERA II 118, 418 < Jõh); *Valetab nagu vana*¹⁰⁶
koer — vana koer ei näe ega kuule änam heaste ja augub
muidu tühja (ERA II 293, 383/4 < Rap); *See ku nartsu-
kaup mehe kutsk — kes seande nārune om* (ERA II 202,
182 < Krk), *Saba sorgus kui peksasaanud koeral* (ERA
II 369, 117 < Vän); *Ta ku pimme pini hauk musta kändu*¹⁰⁷
(H II 64, 630 < Rääp); *Käu kui kirbanõ pini* (ERA II 252,
97 < Se); *Tuntaks kui kirjut koera* — üldtuntud isiku kohta
(RKM II 40, 143 < Hää). Ka viimati esitatu kannab halvustavat
varjundit. Samas on sõnade valikul oluline osa ka alliteratsioonil
(*k-k*), kuigi teistel rahvastel samasugune väljend võib esineda
ka ilma viimati mainitud kujundusliku vahendita¹⁰⁸.

Ka sel juhul, kui sõna *koer* esineb võrdlusaluse põhisõna atri-
buudina, kannab kogu väljend peioratiivset või halvustavat
tähendust, näit.: *Nagu koera okse* — väga inetu, öeldud
tavaliselt halvasti tehtud töö kohta (H II 46, 573 < Kad). *Kerge
kud koera kirp* (H II 47, 302 < Kaa); *Kõveras koos kui
koera kirp* — kõveras magaja või istuja kohta (EKRK I
20, 563 < Hää); *Külm nagu koera nina* (E 59040 < Trm) jt.

Kassi ja koera suhted on andnud põhjust paljude rahvaste
juures vastavasisuliste võrdluspiltide kujundamiseks¹⁰⁹. Näit.:
Riidlevad kui kass ja koer (ERA II 187, 173 < Noa); *Närib
nagu koer poodud kassi* (H III 20, 506 < Vil). Kujutelm
kassi ja koera vaenust on aluseks ka vanasõnadele¹¹⁰ ning looma-
juttudele¹¹¹ nii meil kui ka mujal. Üldse võib öelda, et paljud
võrdluspildid, mida kasutavad meie kõnekäänud, on tuntud ka
mujal, mõnel juhul isegi kõigi Euroopa rahvaste juures, nagu
näitab A. Koskenjaakko oma uurimuses¹¹².

Võrdlused *sea* ja *põrsaga* väljendavad mustust, kasima-
tust, rumalust, näit.: *Ta on ropp kui siga* (H II 45, 63 < Kan);
Must nigu siga; Must nigu pori orik (ERA II 165, 181 < Nõo);
Pueb nindägü porsas pohust väljä — tõuseb magamast üles ja
jätab vuodi kohendamata (H II 56, 1059 < Kuu); *Musta käe ku
zia jala* (H II 56, 612 < Vön); *Rumal kui pörss; Rumal kui
rublaline pörss* (ERA II 257, 392 < Kam). Viimasel juhul on

¹⁰⁶ Sõna *vana* analoogilises positsioonis viitab halvustavale varjundile.

¹⁰⁷ Sama sõnaühend ja võrdluspilt võivad esineda ka vanasõna kujul
(A. Koskenjaakko, tsiteeritud teos, lk. 48).

¹⁰⁸ A. Koskenjaakko, tsiteeritud teos, lk. 18 (väljend tuntud vana-
sõnana kogu Euroopas).

¹⁰⁹ A. Koskenjaakko, tsiteeritud teos, lk. 68.

¹¹⁰ F. J. Wiedemann, IÄLE, lk. 48; M. J. Eisen, Eesti vanad-
sõnad, lk. 31.

¹¹¹ A. Aarne, Verzeichnis der Märchentypen, nr. 200, lk. 8.

¹¹² A. Koskenjaakko, tsiteeritud teos, lk. 12, 18, 57, 58, 76 jt.

täiend *rublane* ilmselt tingitud sisulisest vajadusest — hästi vilets, rumal, teiselt poolt on oluline alliteratsiooninõue (*ru - ru*).

Võrdlused *sea* või *põrsaga* tähendavad ikka midagi negatiivset, halvustavat. Näit.: *Süü kui ziga, juu kui vask* — liigsooja ja -jooja kohta (H II 51, 669 < Vas); *Nagu siga söeb soolaga ube* — öeldakse selle kohta, kui keegi ei oska mõnda keelt kõnelda (ERA II 167, 345 < Kos); *Vahib sisse (keerab sisse) nagu küla siga igasse talusse* — öeldud lont-ruse ja joodiku inimese kohta, kes vedeleb alati teistel tüliks; uuemal ajal öeldakse ka hobuse kohta, kes alati keerab igast väravast sisse, s. o. tee kõrvale (ERA II 261, 190 < Kos); *Kartulid on lõhki kui sia suulaiali* (H II 8, 765 < Pal); *Üstku arakas sea selgas* (ERA II 298, 80 < Pde < Tür); *Ela kui siga kottis* — ei tea välistest asjust (RKM II 40, 143 < Hää); *Lollimb kui tsiga, tsiga rõhkke* — vastutulõjalõ, kes ei teretä (ERA II 262, 272 < Ráp). Üldiselt populaarne on võrdluspilt kärnasest või marjasest seast ehk põrsast, näit.: *Kõriseb kui kärnane põrsas* — üteldakse, kui keegi halvasti laulab ehk käriseja häälega kõneleb (H II 50, 429 < Trm); *Irises kui kärnane põrs* — nurisoja inemine (ERA II 262, 259 < Ráp); *Iriseb nigu marjane põrsas* (ERA II 138, 454 < Rõn ja Ran); *Kõriseb kui marjas siga* (H III 8, 422 < Pal). Üldtuntud on ka kõnekäänd *Kisendab nagu põrsas aia vahel* (E 82029 < TMr).

Laialt tuntud on kõnekäändudes *sea* pügamise motiiv¹¹³, mis võib esineda mitmel kujul, näit.: *Kui sia niit: enam kisa kui villu* (E 46179 < TMr); *Just kui vanakurat niidab siga: enam kisa kui villu* (EKS 4° 5, 72 < San); *Ta ku saadan pügä zika: suur hel'ü ja veedü villo* (H II 64, 630 < Ráp); *Nagu mustlane niidab siga: vähe villa palju kisa* (H I 5, 196 < Vlg); *Enam kisa kui villu* (H IV 8, 670 < Pal).

Paljud seaga seotud võrdlused kannavad mänglevat tooni, vahest ka irooniat. Negatiivne tähenduslik varjund püsib siingi. Näit.: *Põlvõ nigu põrsal, elu nigu emmissel* (H III 9, 721 < Urv); *Elu kui emmisel, põli kui põrsal* (ERA II 59, 175 < Nõo) — öeldud lohaka, hoolimatu, kasimatu inimese kohta, kusjuures tähelepanu on pööratud alliteratsioonile ja assonantsile (*põ - põ, e - e*) ning mõtte paralleelsusele, mis on toodud ilmselt öeldud mõtte süvendamiseks. Sõnamängule on üles ehitatud väljend *Tark veli* (= *veel*) *kui tare põrsas* (H II 45, 64 < Kan). Sama kõnekäänd esineb ka selgitusega, kuid kuna selgitus sisaldab endas ebatsensuursust, võib see tihti ära jääda. Antud kõnekäänd väljendab iroonilist suhtumist, mille avab just selgitus. Irooniat sisaldab ka võrdlus *Veab kui surnud seal* (ERA II 269, 112 < Võn), kus näeme huvitavat sise- ja algusriimiliste sõnade põimumist (*v e a b - s e a l* siseriim; *s - s* alliteratsioon). Sõnaühend

¹¹³ Esineb ka muinasjuttudes (H II 40, 312; H IV 8, 469).

surnud seal on traditsiooniline ning võib samal ajal esineda ka teistes kõnekäändudes, mille tähendus on teistsuguse konteksti tõttu hoopis erinev, näit.: *Silmad sul kinni kui surnud seal* (H III 8, 518 < Pal).

Mõnel üksikul juhul esineb võrdlusaluses siga ka hüperboolsuse esiletoomiseks, kusjuures halvustav tähendus sel juhul võib puududa, näit.: *Nii suur tuul, et ajab sea püsti* (ERA II 183, 559 < JMd).

Hobuse karakteristika on rahvaluules, sealhulgas ka kõnekäändudes, mitmetahuline. Muinasjuttudes esineb hobune tavaliselt üldiselt positiivses valguses. Kõnekäändudes võib aga võrdluspilt, mille keskeks objektiks on hobune, anda mitmesuguse tähendusega väljendeid. Kõigepealt tuleb arvesse positiivne tähendus, kui tahetakse esile tõsta tublidust, töökust, vastupidavust, näit.: *Kõva ku hopõn* (E 45603 < Vas); *Tege tüüd nigu obõnõ* — töötab tublisti, kestvalt, jõuliselt (ERA II 180, 304 < Ote). Selline tunnustav hinnang antakse tavaliselt ikka füüsilise töö kohta. Samal ajal võib võrdlus hobusega kanda ka negatiivset, halvustavat tooni, eriti kui see on seotud inimese välimuse, käitumise jms. võrdlemisega. Näit.: *Hüppab nagu va hobune* (H II 49, 811 < Plt). Väljendi halvustavale tähendusele viitab ka sõnake *va* võrdlusaluse ees. *Mokk pikk peas nagu obusel enni keskomikut* (ERA II 254, 292 < Emm); *Mokk lõõgal (ripakil) nagu hobusel poole keskhommuku ajal* (E, StK 11, 7 < Rap); *Nägu nagu hobuse unenägu* — pikk, loll, inetu (E, StK 11, 9 < Rap); *Pää sāläh ku hobesel* (H II 74, 50 < Vru); *Ta noorskas ku hobene* (H I 7, 661 < Kan); *Silmad aukus nagu vana kuu varsal* (H II 7, 750 < Iis).

Sageli omistatakse hobusele ka kavalust, näit.: *Viguret täis nigu mustlase (h)obene*; *Vigurit täis nigu vana vene (h)obene* (RKM II 84, 548 < Ote) või: *Vigurid täis kui vene hobune* (ERA II 70, 291 < VJg). Kahe viimase näite puhul on võrdlusaluse põhisõnale atribuudi valimisel olulise tähtsusega alliteratsioon (*v - v*). Talupoja elus on hobusel kui inimese kõige suuremal abilisel olnud suur tähtsus, kaudselt on just sellele mõlemendile loodud kõnekäänd: *Massa nigu lõpnõt hobõst* — vana võla tasomine (ERA II 262, 262 < Rõp).

Ka hüperbooli taotlemise eesmärgil on loodud mitmeid võrdluspilte, mis on otseselt või kaudselt seotud hobusega, näit.: *Tõmmab nii, et änd käib üle looga* — suure hooga töötaja kohta (RKM II 40, 154 < Hää); *Sõidab, et hobune sirge ees* — kihutab (ERA II 139, 665 < Kul).

Võrdlusaluste valikul on kõnekäändude kujundamisel silmas peetud rahvapäraseid uskumusi, mis on mõnikord olnud aluseks kõnekäändu tähenduse üldisele suunale. Nii on negatiivset hinnangut tähistav võrdkuju lindude seast **harakas**, kes on meie

rahvatraditsioonis halba ennustav lind¹¹⁴. Haraka sagatamist (katsatust) on peetud mõisa- või kohtukäsu, mõnel pool (Otepää, Kodavere jm.) koguni sõja ennustuseks. Haraka ilmumist ja häälitsemist on igal juhul seotud millegi ebaseeldivaga, vahel peksu või surmaga. Ka rahvaluule teistes liikides, näiteks rahvalaulus, on harakas ikka ebaseeldivate nähtustega kaasaskäiv olevus. Võrreldes inimese kõnet sellise linna häälitsemisega *Kädistab nagu harakas* (H II 18, 13 < Koe), antakse sellega iseloomustus ning negatiivne hinnang inimesele. Peioratiivsust rõhutatakse tihti sel teel, et võrdlusalust konkretiseeritakse asukoha kindlaksmääramisega, näit.: *Kädistab nagu harakas aiateivas* (H II 49, 789 < Plt). Võrreldav esineb mõnikord kujul *lobiseb*, kusjuures sel juhul on tähenduslike erivarjundite võimalusi vähem kui juhul, mil võrreldav on ülekantud tähenduses (kädistab, sagatab jne.). Esimesel juhul võib see tähendada tagarääkimist, kuulujuttu, tõrelemist jms.

Teine joon, mida harakaga võrreldes esile tõstetakse, on kerglus, püsimatust jms., mida väljendatakse selliste kõnekäändudega, nagu *Hüppab nagu harakas* (RKM II 9, 325 < Rap); *Sai ni' kaugus ku' harakat saiba otsa* (H II 63, 386 < Vas < Se); *Käi ringi nigu (h)ilp(h)arakas* — 1) käib ringi poolalasti; 2) kerglase inimese kohta (RKM II 84, 548 < Ote).

Ka välimuse lohakust, inetust võidakse väljendada harakaga võrreldes, näit.: *Araline ja sassis akk nagu haraka pesä* (H III 20, 513 < Vil).

* * *

Kokkuvõtvalt tuleb märkida, et eesti kõnekäändude ühe liigi, rahvapärase võrdluse kujunduslikud võtted ja väljendusvahendid on rikkalikud ja mitmekesised. Võib konstateerida rea väljakujunenud ja traditsiooniliseks muutunud ülesehituslike võtete olemasolu. Viimane aga ei tähenda, et kõnekäänd-võrdlused kujutaksid endast absoluutset kivilinenud ning muutumatut nähtust. Sama traditsiooniline kõnekäänd võib kasutada mitut väljakujunenud väljendusvõimalust, mille valik sõltub kontekstist, kõneleja maitsest ning harjumusest, kohalikust traditsioonist, mõnikord aga ka auditooriumist.

Rahvapärase võrdluse kunstiliste kujundusvõtete valik on teostunud sisulistest printsiipidest lähtudes ning nad on alati kõnekäändu funktsionaalse sisu teenistuses. Kõnekäändude (sealhulgas ka rahvapärase võrdluse) sõnastusliku külje väljakujunemisel on põhilised kaks tendentsi: 1) soov öelda mõjuvalt, tähelepanu äratavalt, eredalt, ning 2) väljendada oma mõte lühidalt.

¹¹⁴ Fr. R. Kreutzwald, Kalevipoeg (1951), E. Laugaste märkus 189, lk. 369 või XIII lugu, lk. 196.

Nii mõtte eredusel kui ka sõnastuse tihedusel on kõnekäändude juures mnemooniline tähtsus.

Võib täheldada rahvapärase võrdluse lähedasi kokkupuutepunkte kõnekäänu teiste liikidega (retoorilise hüüatuse ja küsimuse, püsivate sõnapaaride ja piltlike metafoorsete kõnekäändudega).

Tähelepandavad on rahvapärase võrdluse suhted rahvaluule teiste liikidega (vanasõnade, rahvajuttude ja -lauludega). Mitmed kujundid ning võrdluspildid, mis leiavad kasutamist vanasõnades, esinevad ka rahvapärases võrdluses. On ilmne, et seesuguste vanasõnade ja kõnekäändude tekkimise ja arenemise materiaalne alus ning psühholoogilised tingimused asuvad lähetikku. Neid eraldavaks teguriks on kummagi erinev funktsioon, millest omakorda sõltub neid üksteisest eraldav vorm.

Rahvalaulude ja kõnekäändude-võrdluste suhetest paistab silma kõigepealt paljude ühiste kunstiliste võtete kasutamine. Siinkohal tulevad kõne alla alliteratsioon ja assonants, parallelism, jätkuvärsid, samuti sise- ja lõppriimi ning rütm arvestamine jt. Kuivõrd samane on rahvaluule erinevate liikide puhul folkloori looja maailmatunnetus, millele rajaneb rahva suulise kunstiloomingu kunstiliste võtete kogu arsenal, niivõrd ootuspärane on ka samade kujunduslike võtete kasutamine rahvaluule erinevates liikides. Erinevused üksikute vahendite kasutamise osas on muidugi olemas ning nad on tingitud igale žanrile omast spetsiifikast.

Rahvajuttude ja kõnekäändude-võrdluste kokkupuuted ilmnevad kõige selgemini seal, kus rahvapärase võrdluse vormi on kokku võetud terve rahvajutt. Traditsioonilise ning kivinenud väljendina võib rahvapärasel võrdlusel olla käibeväärtus ka siis, kui tema taga seisev rahvajutt on kõnekäänu kasutajale tundmatu. Nii võib kõnekäänd sisaldada tema kasutajale ebaselgeid sõnu ja nimesid. Sageli puudutab see just kohanimesid. Enamikul juhtumitest aga eeldab rahvajutu baasil tekkinud võrdluse kasutamine ka rahvajutu enda tundmist, millele osutab asjaolu, et sageli jutustatakse kõnekäänule juurde ka tema teket põhjistanud lugu. Selline selgitus on mõnel juhul omandanud napolisõnalise, kuid kindla traditsioonilise vormi (selgitusega võrdlus).

Isiku- ja kohanime esinemine eesti kõnekäändudes on kompilitseeritud nähtus, millega seoses puutume kokku kõnekäändude paljude arengu- ja tekketega. Eriti täheldatavad on nimetatud küsimusega seoses kõnekäändude suhted rahvaluule teiste liikidega, kõigepealt naljandi, isikuloolise ja olustikulise jutustusega. Üksiknähtuste üldistamise tendents ning sellise üldise muutmise võrdlusaluseks (teiste üksikute suhtes) saab üheks oluliseks kõnekäändude tekkimise allikaks.

Seoses isikunimedega kõnekäändudes puutume kokku veel teise olulise küsimusega rahvaluules. See on rahvajutu kangelase (siin aga kõnekäänu võrdlusaluse peategelase) kujunemine rahva-

traditsioonis varem olemasolevate motiivide koondumise ning liitumise teel konkreetse inimese (kangelase prototüübi) ümber.

Isiku- ja kohanimesid sisaldavate kõnekäändude levik on enamasti piiratud, eriti sel juhul, kui antud kõnekäänu tekkimisel on aluseks olnud isikulooline või olustikuline jutustus. Kui isiku- või kohanime kasutatav kõnekäänd on tekkinud naljandi baasil, esineb lokaalsete variantide varieeruvus nime osas, kuna kõnekäänd ise on tavaliselt üldiselt tuntud nagu vastav naljandki.

Suur rühm kõnekäände on rajatud rääkivatele nimedele, mille sisu avab nimi ise (Veni-Villem). Niisuguste kõnekäändude aluseks pole olnud konkreetset isikut. Olulise tähtsusega on ilukirjanduse ja kõnekäändude vastastikused suhted ka isikunimesid sisaldavate rahvapäraste võrdluste juures.

Võrdlemine mitmesuguste loomade või lindudega, kellega inimesel on tulnud kokku puutuda või kellest tal on kujunenud oma ettekujutus, on eesti kõnekäändudes palju esinev nähtus.

Inimesele, tema tegevusele, tema meeldivatele või taunitavatele omadustele antakse hinnang looma või linna traditsioonilise, üldmõistetava omaduste ülekandmisega inimesele. Hinnangu positiivsus või negatiivsus oleneb sellest, milline loomariigi esindaja on valitud võrdlusaluseks. Üldiseks lähtekohaks on siin seesama karakteristika, mis on antud rahva poolt ühele või teisele loomale. Hindab ju rahvas loomi targaks, rumalaks, heasüdamlikuks, kiskjalikuks, lihtsameelseks, salakavalaks jne. Üldjoontes negatiivset hinnangut tähistavad võrdlused rebase, hundi, sea, täi, koera, varese, lamba ja teistega. Iga üksiku võrdluse puhul võivad sel negatiivsusel olla oma tähenduslikud erivarjundid. Valdavas enamikus on rahvapärane karakteristika puhta-jooneline: hinnatav objekt on hea või kuri oma varjundites. Et positiivse hinnangu, eriti aga kiituse jagamisel kõnekäändude abil ollakse üldiselt tagasihoidlik, siis on siingi ülekaalus halvustav ja iroonilist või sarkastilist suhtumist märkivad väljendid.

Selline enam-vähem kindel karakteristika, mida võime kohata teisteski rahvaluuleliikides, säilib ühe osa loomade ja lindude puhul ka kõnekäänu-võrdluses, kus vastavale loomale (või linnule) omistatud iseloomujooned kantakse üle inimesele otseselt. Niisugused on võrdlused, kus võrdlusaluseks on rahvajuttudes palju esinevad tegelased rebane, hunt, karu, jännes. Võrdluse kui otsese kõrvutamise puhul tuleb aga arvesse ka erineva tasapinna küsimus inimese ja looma vahel. Inimese võrdlemisel loomaga teda nagu võrdsustatakse ning samastatakse viimasega, viiakse teda tasapinna suhtes madalamale, kui ta tegelikult on. See peab tekitama ka võrreldavas vastava suhtumise ning reageerimise: keegi ei taha ju kuulda-näha end viiduna samale tasemele endast madalamal astmel seisva olendiga. Seetõttu võivad paljud loomad, kes rahvajuttudes esinevad positiivsete joonte kandjatena, tähistada kõnekäändude võrdlusalusena negatiivset hinnangut (koer, lehm, siga jt.). Erandi moodusta-

vad võrdlused mõnede eriti positiivset karakteristikat kandvate lindude ja loomadega (näit. ööbik, löoke jt.). Kõnekäänu üldist tähendust mõjutab loomulikult kogu võrdluspilt, millesse üks või teine loomariigi esindaja on asetatud ning mida viimane omakorda aitab kujundada. Sellest tingituna võib üks võrdlusaluse peategelane anda mitu erineva tähendusliku varjundiga kõnekäänu.

Kujutelmade ja loomade valimisel võrdlusaluseks on olulisel määral arvestatud ka valitud objektide tähendust rahvapärastes uskumustes, millest omakorda sõltub vastava kõnekäänu mõte ja tähendus.

Pidades silmas kogu kõnekäänuvaramut, võib öelda, et folkloori loojal on võrdlusaluste valimisel ja leidmisel olnud aluseks kogu teda ümbritsev reaalne maailm, millest muljeid ja kujutelmi saades on ta kujundanud meeldejäävaid kõnekäände. Viimaste teravik on ikka suunatud pahede vastu elus; selles avaldub ka kõnekäändude ühiskondlik funktsioon kõige selgemini.

KIRJANDUS

Aarne, A., *Estonische Märchen- und Sagenvarianten, Verzeichnis zu den Hurt'schen Handschriftsammlungen gehörenden Aufzeichnungen mit der Unterstützung der Finnisch-Ugrischen Gesellschaft, FF Communications N:0 25, Hamina 1918.*

Aarne, A., *Verzeichnis der Märchentypen mit Hilfe von Fachgenossen ausgearbeitet, FF Communications N:0 3., Helsinki 1910.*

Абрамович Г. Л., *Введение в литературоведение. Издание второе, исправленное и дополненное, Москва, 1956.*

Ашукин Н. С., Ашукина М. Г., *Крылатые слова, Литературные цитаты. Образные выражения. Издание второе, дополненное, Гос. изд. Художественной литературы, Москва, 1960.*

Астахов И., *Сравнение, «Литературная учёба» 1941, № 1.*

Буслаев Ф. И., *О преподавании отечественного языка. Библиотека учителя, Ленинград, 1941.*

Büchmann, G., *Geflügelte Worte, Berlin 1880.*

Eisen, M. J., *Eesti vanadsõnad. Suurest korjandusest kokku põimitud, Tartu (1914).*

Eisen, M. J., *Esivanemate varandus, Tallinn 1958.*

Eisen, M. J., *Vh. = Meie vanahõbe (1913).*

Гельгардт Р. Р., *Некоторые виды парных сочетаний и парных объединений слов в языке сказов П. Бажова. Исследования по языку советских писателей, Изд. Академии Наук СССР, Москва, 1959, lk. 279—314.*

Gorki, M., *Kirjandusest, Artiklid ja kõned 1928—1935, Tallinn 1948.*

Gutslaff, J., *Observationes grammatica circa linguam Esthonicam, Dorpati Livonorum 1648.*

Göseken, H., *Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Reval 1660.*

Hornung, J., *Grammatica Esthonica, Riga 1693.*

Hupel, A. W., *Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einen vollständigen ehstnischen Wörterbuch, Mitau 1818.*

Hurt, J., *Ueber die estnischen Partikeln ehk und või. Ein Beitrag zur estnischen Syntax, Dorpat 1880.*

Jakobson, A., *Ööbik ja vaskuss, Tallinn 1954.*

- Karelsen, R., Pronoomenitüvedest *e-, ja- ja jo-* tulenevaid sidesõnu läänemeresoome keeltes, TRU Toimetised, 77, Tartu 1959, lk. 3—44.
- Кокаре Э. Я., О латышских пословицах и поговорках. Приложение к сборнику «Латышские пословицы и поговорки», (Рига) 1956.
- Koskenjaakko, A. A., Koira suomalaisissa ynnä virolaisissa sananlaskuissa, Suomi IV:8, Helsinki 1910.
- Kreutzwald, Fr. R., Kalevipoeg, Tallinn 1951.
- Kreutzwald, Fr. R., Kalevipoeg, Tallinn 1953.
- Kreutzwald, Fr. R., Jutud, Tallinn 1953.
- Kreutzwald, Fr. R., RR = Reinowadder Rebbane, Tartu 1850.
- Krohn, K., Kalevalankysymyksiä. Opas suomen kansan vanhojen runojen tilaajille ja käyttäjille ynnä suomalaisen kansanrunouden opiskelijoille ja harrastajille. I, Helsinki 1918.
- Kuusi, M., Suomen kansan vertauksia, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 229:5 osa, Helsinki 1960.
- Laugaste, E., Kalevipoja-muistendite tüpologiseerimise küsimusi, TRU Toimetised, 53, Tartu 1957, lk. 60—112.
- Laugaste, E., Valimik eesti rahvalaule, Tallinn 1948.
- Laugaste, G., Fr. R. Kreutzwaldi osa rebasejuttude vahendajana, TRU Toimetised, 77, Tartu 1959, lk. 68—100.
- Lii, J., Teosed, Tallinn 1954.
- «Looming» 1960, nr. 2.
- Luts, O., Kevade I ja II, Tallinn 1954.
- Лясота Ю. Л., Роль метафорических слов и выражений в развитии словарного состава языка на материале современного английского языка, Автореферат канд. диссерт. Ленинград, 1955.
- Максимов С., Крылатые слова, Москва, 1955.
- Piibli Ramat, Tartus. Trükitud Schünmanni lese kirjadega 1848. aastal.
- Поспелов Г. Н., Введение в литературоведение, Москва, 1940.
- Riesel, E., Abriss = Abriss der deutschen Stilistik, Библиотека филолога, Moskau 1954.
- Saareste, A., Tundmused tegurina keele arengus. «Eesti Keel» 1927, lk. 161—164.
- Saareste, A., Cederberg, A. R., Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestusi 1524—1739, Tartus 1925—31.
- Saareste, A., Väike eesti murdeatlas, Uppsala 1955.
- Schlegel, Chr. H. J., Reisen in mehrere russische Gouvernements, Meiningen 1819—34.
- Seiler, Fr., Deutsche Sprichwörterkunde, München 1922.
- Sperber, H., Über den Affekt als Ursache der Sprachveränderung. Versuch einer dynamologischen Betrachtung des Sprachlebens, Halle 1914.
- Sõõt, B., Kirjandusteooria lühikursus, Tallinn 1959.
- Taev, K., Eesti kirjandus VII klassile, Tallinn 1955.
- Черкасова Е. Т., О метафорическом употреблении слов по материалам произведений Л. Леонова и М. Шолохова, Исследования по языку советских писателей, Изд. Академии Наук СССР, Москва, 1959, lk. 5—89.
- Тимофеев И. Л., Теория литературы, Москва, 1948.
- Тимофеев Л., Венгров Н., Краткий словарь литературоведческих терминов, Москва, 1955.
- Wiedemann, F. J., IÄLE = Aus dem inneren und äusseren Leben der Esten. St. Petersburg 1876.
- Viies, A., Hundilaut ja tengelpung, «Keel ja Kirjandus» 1960, nr. 3, lk. 157—158.

KÄSIKIRJALISED ALLIKAD

E = M. J. Eiseni käsikirjaline rahvaluulekogu (1880—1934). EKS = Eesti Kirjameeste Seltsi käsikirjaline rahvaluulekogu (1871—1891) ERA = Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjaline rahvaluulekogu (1927—1944). ERM = Eesti

Rahva Muuseumi käsikirjaline rahvaluulekogu (1910—1922). E. StK = M. J. Eiseni stipendiaatide käsikirjaline rahvaluulekogu (1921—1927). H = J. Hurda käsikirjaline rahvaluulekogu (1860—1906). Ojansuu, Estonica = käsikirjaline rahvaluulekogu, originaal asub Soome Kirjanduse Seltsi valduses Helsingis, koopiad ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumis. RKM = ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi käsikirjaline rahvaluulekogu (alust. 1945). EKRK = TRÜ eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri käsikirjaline rahvaluulekogu (alust. 1950).

СРАВНЕНИЕ КАК ОСОБЫЙ ВИД ПОГОВОРКИ

Резюме

Часть эстонских поговорок является по существу сравнениями, которые классифицируются по сравнительным словам и по структуре. Сравнения образуются не только при помощи сравнительных союзов *kui ~ kut, nagu ~ nigu*, но и при помощи слов *et, ehk, või (vai), kas või (vai)*, а также, правда, в меньшей степени, применяются и *mis, väärt, kombel, viisil, moodi*. Результаты исследований сравнений в фольклористике отличаются от их чисто лингвистической трактовки, потому что при исследовании поговорок сравнение рассматривается как художественный образ, а не только как лингвистическое явление. Образованием живых традиционных сравнений в народной речи руководили две основные тенденции: стремление к наглядности и к концентрированности и краткости.

В эстонской народной традиции имеется богатый арсенал художественных средств для образования сравнений.

Часть художественных приемов те же, что и в народных песнях (аллитерация, ассонанс, рифма, ритм, параллелизм и т. д.), а часть совпадает с другими малыми формами народной поэзии. При выборе художественных средств для народных сравнений учитывался примат содержания.

Весь реальный мир, окружающий создателя народной поэзии, служит ему источником образов для сравнений. Значение каждого отдельного сравнения зависит от лежащего в основе сравнения понятия, в котором, в свою очередь, основное значение всему выражению придает главный объект. Выбор основы сравнения из животного мира является особенно любимым приемом. Часто встречающиеся в народных сказках животные (волк, медведь, лиса, заяц) охарактеризованы в поговорках так же, как и в народных сказках. Другие животные, в качестве основы сравнения, могут дать поговорки с отрицательным значением, хотя в народных сказках они выступают как положительные действующие лица.

Поговорка-сравнение как традиционное изречение может заключать в себе отражение древних взаимоотношений.

Сравнения, содержащие имена лиц и названия местностей,

часто связаны с биографическими или бытовыми рассказами и шутками: народное сравнение может подытожить основное содержание народных сказок и представить его как основу сравнения по отношению к сравниваемому объекту.

Часть встречающихся в поговорках имен сопровождается характеризующим определением (Veni-Villem, Pläralära-Leenu). Ряд установившихся в народной речи сравнений основывается на литературных образах (Калевипоэг, Тоотс, Ева, Иуда и др.).

В эстонских поговорках численно преобладает народное сравнение.

VOLKSTÜMLICHER VERGLEICH ALS GATTUNG SPRICHWÖRTLICHER REDENSART

Zusammenfassung

Volkstümliche Vergleiche bilden eine zahlreiche Gruppe unter den estnischen sprichwörtlichen Redensarten. Diese Gruppe zerfällt in Unterarten, die auf Grund der vergleichenden Wörter und des Aufbaus gebildet werden. Nicht allein komparative Bindewörter wie z. B. *kui ~ kut*, *nagu ~ nigu* drücken volkstümliche Vergleiche aus, sondern auch Wörter *et*, *ehk*, *või* (*vai*), *kas või*. In kleineren Maße werden vergleichende sprichwörtliche Redensarten auch mit Hilfe von *mis*, *väärt*, *kombel*, *viisil*, *moodi* gebildet. Da man bei der Behandlung der sprichwörtlichen Redensarten vom Vergleich als von einer künstlerischen Figur ausgegangen ist und nicht vom Vergleich als von einer rein lingwistischen Erscheinung, so ist auch das Resultat verschieden von dem einer rein lingwistischen Behandlung des Problems.

Zwei Grundtendenzen sind beim Entstehen der im Volksmund gebräuchlichen traditionellen Vergleiche maßgebend gewesen: Bildhaftigkeit und Konzentration (zusammen mit möglichen Kürze). Die künstlerischen Mittel zum Bilden der Vergleiche, die auch den estnischen Volkstradition zugrunde liegen, sind sehr reichhaltig. Teilweise haben sowohl hier wie auch bei den Volksliedern die gleichen Mittel Anwendung gefunden (Alliteration, Assonanz, Innenrhythmus, Rhythmus, Parallelismus u. a.); teilweise fallen die künstlerischen Mittel mit denen der Sprichwörter und Rätsel zusammen. Die Wahl der zur Gestaltung von Vergleichen benötigten künstlerischen Mittel geht vom Inhalt aus.

Den Stoff zu vergleichenden Redensarten entnimmt der Träger der Volksdichtung (das Volk) aus der ihn umgebenden realen Welt. Die Bedeutung jeder sprichwörtlichen Redensart ist von der Vergleichsunterlage abhängig. Das Wort, das hier den Hauptwert trägt, gibt auch dem Bedeutung der ganzen Redensart die

allgemeine Richtung. Besonders beliebt sind die aus dem Tierreich entnommenen Vergleichsunterlagen. In diesen Redensarten, in denen man es mit oft in Tiermärchen vorkommenden Tieren zu tun hat (Wolf, Fuchs, Bär, Hase) besitzen die genannten Tiere die dem Volk allgemein bekannten und zur Tradition gewordenen Charakterzüge; werden aber andere Tiere als Vergleichsobjekte gebraucht, können sich ihre in Märchen als positiv geschilderten Charakterzüge in sprichwörtlichen Redensarten ins Gegenteil verwandeln.

Als traditionelle Ausdrucksform kann die vergleichende Redensart Verhältnisse der Vergangenheit widerspiegeln.

Personen- und Ortsnamen enthaltende Vergleiche sind oft mit Geschichten und Schwänken verbunden, die mit den entsprechenden Personen und Orten im Zusammenhang stehen: der volkstümliche Vergleich kann den konkreten Inhalt einer Volksgeschichte enthalten und ihn als Vergleichsunterlage benutzen.

Ein Teil der in den vergleichenden Redensarten vorkommenden Eigennamen ist mit einem sie charakterisierenden Attribut verbunden (Veni-Villem, Pläralära-Leenu). Ein anderer Teil der im Volksmund heimisch gewordener Vergleiche bezieht sich auf literarische Persönlichkeiten (Kalewipoeg, Toots, Eva, David, Judas u. a.).

Der volkstümlicher Vergleich bildet die zahlreichste Gattung der estnischen sprichwörtlichen Redensarten.

SISUKORD

Sissejuhatus	3
------------------------	---

I PEATÜKK

A. Otseised võrdlused	8
I. <i>kui-</i> ja <i>nagu-</i> võrdlused	8
1. Ülevaade võrdlussõnade esinemusest	8
2. <i>kui-</i> ja <i>nagu-</i> võrdluse ülesehitusest	12
3. Võrdlusalus	19
II. Komparatsiooniga võrdlus	26
III. <i>ehk-</i> ja <i>või-(vai-)</i> võrdlused	28
IV. <i>mis-</i> võrdlus	29
V. <i>et-</i> võrdlus	30
VI. <i>kas või-</i> võrdlus	35
VII. <i>väärt-</i> võrdlus	38
B. Kaudsed võrdlused	39
I. <i>ki-(gi-)</i> võrdlus	40
II. <i>ka-(kah-)</i> võrdlus	42
III. Lendsõnalised võrdlused	43
C. Laiendatud võrdlused	45
I. Püsivad sõnapaarid rahvapärases võrdluses	45
II. Loetelu ja parallelism rahvapärases võrdluses	48
III. Antitees rahvapärases võrdluses	50
IV. Selgitusega võrdlus	50
V. Rahvapärane võrdlus ja retooriline hüüatus ning küsimus	53

II PEATÜKK

Võrdlusalus	55
I. Isiku- ja kohanimed rahvapärases võrdluses.	62
II. Loomad võrdlusalusena	68
Kirjandus	80
Käsitirjalised allikad	81
Сравнение как особый вид поговорки. <i>Резюме</i>	82
Volkstümlicher Vergleich als Gattung sprichwörtlicher Redensart. <i>Zusammenfassung</i>	83

Тартуский государственный университет
ЭССР, г. Тарту, ул. Юликооли, 18

И. САРВ

СРАВНЕНИЕ КАК ОСОБЫЙ ВИД ПОГОВОРКИ

На эстонском, русском и немецком языках

Toimetaja E. Laugaste

Korrektor E. Oja

Ladumisele antud 25. VII 1960. Trükkimisele antud
6. X 1960. Paber 60 × 92, 2/16. Trükipoognaid 5,5.
Trükiarv 500. MB-06929. Tellimuse nr. 7136.

Hans Heidemanni nim. trükikoda, Tartu, Oli-
kooli 17/19. II

Hind rubl. 3.30 (1961. a. — 33 kop.)